

koji su se “poturčili”, to su oni koji su krst zamijenili polumjesecom, to su oni koji su pogazili “zavjet” pradjedova srpstva. Zato je i **osveta** djelo časti, čin savjesti, čin vjernosti “jedinoj” pravoj vjeri - vjeri pravoslavnoj.

Stoljećima su djeca i odrasli slušali, u različitim formama, istu priču: o turskim “zulumima”, o sebi kao “pravednicima” i drugim narodima kao “nasilnicima”, o “nasilnoj” islamizaciji, o uzvišenosti i časnosti stvarnih hajdučkih i komitskih **zlodjela**. Ista neistina je, sudeći po svemu što se desilo Srebrenici i njenim mirnim žiteljima, progovorila (ko zna koji put) i to ne samo riječima mržnje, već i činovima **zločina**. Stoljećima taložena mržnja i svijest o opravdanosti mučenja, sadističkog izživljavanja i potreba ubijanja “polaganim” kidanjem dijelova tijela onih koji su “krivi” za njihove nevolje, izraz njihove neostvarene zablude o sebi kao “nebeskom narodu”.

U tumačenju uzroka strahotnog zločina kojeg su nad nedužnim žiteljima Srebrenice izvršili soldati Ratka Mladića, navode se razni razlozi. Naučnici iz raznih naučnih disciplina tumače genocid nad Srebreničanima u skladu sa kriterijima koji preferiraju u tim disciplinama. U rasvjetljavanju dubljih i neposrednih uzroka nepristrasni sud svake društvene nauke bi značajno doprinio razumijevanju prirode i složenosti objektivnih i subjektivnih determinanti genocida nad Srebreničanima. Sudeći prema rezultatima dosadašnjih spoznaja o ličnostima izvršilaca zločina i **načinima vršenja** zlodjela četnika, osjeća se potreba i za biološkim tumačenjima. Najnovija istraživanja genetičara o razlikama u strukturi hromozoma između kriminalaca koji su izvršili monstrumne zločine i poštenih ljudi mogla bi se primijeniti u objašnjenju, racionalno neshvatljivog, ponašanja najistaknutijih krvnika. Spoznaje historičara, pravnika, politologa, ekonomista, sociologa kao i naučnika srodnog profila bi značajno bile obogaćene spoznajama do kojih su genetičari došli u ispitivanju kriminalaca.

S obzirom da je položaj naučne psihologije u sistemu nauka **specifičan**, očekivati je da ona, zbog takvog položaja, može mnogo pomoći u objašnjenju četničkih zlodjela. U sistemu nauka psihologija ima središnji položaj. Ona je, ustvari, **i biološka i društvena nauka**. Ovu činjenicu naglašavamo jer se rezultati istraživanja i psihologa

biološki orijentiranih i psihologa društveno orijentiranih mogu, **kao polazna osnova**, upotrijebiti u objašnjenju psiholoških korijena genocida nad Srebreničanima. Psihološke spoznaje, ranije i sadašnje, ukazuju na činjenicu da su soldati Ratka Mladića, u Srebrenici, pokazali animalne (pa čak i iznad životinjske) vidove **nasilja** i to ne samo fizičkog već i **psihičkog**. O fizičkom nasilju je rečeno dosta, ali još uvijek ne sve, a o psihološkom, nažalost, izrečenog ili napisanog je izrazito malo. Zašto? Posljedice fizičkog nasilja su vidljivije i mjerljivije. One se doživljavaju, u poimanju svakog zločina, i težim i "skupljim". I mnoge naučne spoznaje u kriminologiji su najviše zasnovane na pokazateljima materijalnih uzroka i fizičkih posljedica nasilja. O uzrocima i posljedicama psihičkog nasilja se, naprotiv, govori kao "lakšim" i težim za spoznaju. Određivati šta je teže podnositi, fizičko ili psihičko nasilje, nije predmet našeg razmišljanja. Ono što možemo kazati jeste da su **Srebreničani doživjeli sve strahote i fizičkog i psihičkog nasilja i da** njegove posljedice i sada doživljavaju.

Izjave i ponašanja preživjelih Srebreničana rječito govore i o psihološkim korijenima njihovih nevolja. Oni su bili izloženi **dugim i ponavljanim** traumatskim događajima. Vidjeli su i mnogo, od viđenog, zla i na vlastitoj koži su osjetili. U periodu od 6. do 11. jula 1995. su djelovali činioci zla i užasa koji u dosadašnjim, povijesnim, zbivanjima nisu upoznati. Ubijanje bez suđenja, mučenje bez razloga, ponižavanje i obezvrjeđivanje nemoćnih radi doživljavanja "moći" inferiornih, organizirani progoni djece i žena proistekli su iz njihove mitske svijesti o Srebrenici kao "svetoj srpskoj zemlji". U Argentarijum ("Srebreni grad") ušli su, u vrućim danima jula, "časni vitezovi", "osvetnici Kosova", ušla je, ustvari, pobješnjela horda željna pljačke i ubijanja. "Hrabri vojnici" su ušli onda kada su osjetili da "zaštićena zona" **stvarno** nije zaštićena. Da su očekivali i manji otpor, ne bi se usudili da napadnu Srebrenicu. Tri godine su pokušavali, ali nisu uspjeli. Odlično naoružani, vojnički dobro opremljeni i dobro uhranjeni nisu mogli pobijediti mali broj slabo naoružanih i gladnih branilaca Srebrenice. Jedan od psiholoških razloga neshvatljivog četničkog nasilja leži i u njihovim spoznajama

vojničkih neuspjeha, ustvari pokazatelj onoga što oni ne žele da prihvate, **sopstvenog kukavičluka**. Iako su uporno živjeli u iluziji o “nepobjedivom srpskom vojniku”, povijesne činjenice sasvim drugačije govore: čitava vojnička istorija Srbije je bježanje, započeto na Kosovu i traje do naših dana.

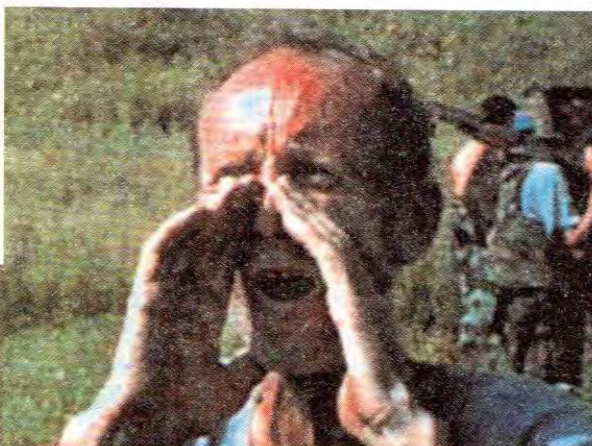
“Časni srpski vojnici” su, zauzećem Srebrenice, izvršili najveći masakr nakon Drugog svjetskog rata na nedužnim žiteljima grada u Evropi. Iako je vršen planski i organizirano, ipak u činovima izvršenja ovog najvećeg, masovnog i pojedinačnog ratnog zločina, ima mnogo toga što zdrav ljudski um ne može ni zamisliti. Očito je da je želja za ubijanjem što **većeg broja** “balija” (ustvari muškaraca bez obzira na godine starosti) rezultirala iz naređenja. Međutim, sudeći po načinu izvršenja zločina i ponašanjima zločinaca, naređenje je psihološki doživljeno kao prilika da se **nekažnjivo** i sa sviješću o mogućem dobijanju **priznanja ili nagrade**, mogu ostvarivati njihovi dugo razvijani mitovi o “Turcima” kao “mučiteljima” Srba. Zar u televizijskom saopćenju generala Ratka Mladića da je “čas osvete Turcima konačno stigao” - ne stoji isti, kriminalni motiv. On je nakon masakra pokazao i svoju “velikodušnost”: poklonio je Srebrenicu, koja nikad nije bio srpski grad, a pogotovu njegov, kao “dar srpskom narodu”.

Holokaust i danas živi u sjećanjima ne samo onih koji su ga preživjeli već i u nama koji smo o tome saznali iz knjiga ili filmova. Živi, jer živi u našoj memoriji, u našoj komunikaciji sa drugim, u našem svakodnevnom življenju. Strahotni prizori mučenja u logorima su duboko urezani u najdublje slojeve preživjelih, u intimnom svijetu njihovih najbližih, a živjet će sve dok živi jevrejski narod koji je na vlastitoj koži osjetio animalne postupke fašizma. Holokaust je jedno stradalništvo, a Srebrenica drugo. Između njih je čvrsta veza. Potreba za fizičkim i psihičkim mučenjem, progonima i ubijanjima dva naroda, Jevreja i Bošnjaka, proizašla je iz istih, neljudskih izvora, iz **fašističke doktrine**. I jedan i drugi narod, u dva različita vremenska perioda, su doživjeli **genocid**. Izvori i ciljevi genocida na dva naroda su isti (fašizam i uništenje), ali u mogućnosti pojavljivanja i u **načinu** izvršenja zločina se, ova dva vida genocida, donekle razlikuju. Prvi se

nije očekivao ili bar ne u tako masovnom vidu, a drugi se nije ni mogao desiti, jer su predstavnici najjačih država na svijetu nakon završetka Drugog svjetskog rata, izjavili da se ovako masovno stradanje bilo kojeg naroda na svijetu više neće ponoviti. Međutim, očito je da se u srcu Evrope, u srcu civilizacije, pojavio povampireni fašizam, grozniji po pobudama i načinu izvršenja zločina od ranijeg. Dogodio se novi genocid, ili jedan iz niza genocida, nad mirnim žiteljima Evrope, nad građanima Srebrenice. Jevreji su, u koncentracionim logorima, ubijani masovno, vrlo rijetko i individualno. Razlika je u sofisticiranoj tehnici razvijene tehnologije gasnih komora i krematorijuma prema primitivnoj tehnologiji "ručnog klanja". U Srebrenici su ljudi ubijani i masovno i **individualno** i to, najčešće, nakon strahovite fizičke torture, ponižavanja, gušenja osobnog, vjerskog i nacionalnog individualiteta, a nerijetko nakon ubijanja sina, oca ili brata Srebreničanina koji je osuđen na mučenje i smrt samo zato što je **bio Bošnjak**.

Iz izjava onih koji su pukim slučajem preživjeli na masovnim gubilištima, je vidljivo koliko je genocid nad Srebreničanima očita ilustracija i uvjerljiv psihološki dokaz o brižljivoj razradi **psiholoških načina mučenja ljudi**. Nosioci i glavni izvršiocima agresije su podsticali i pohvaljivali perfidne i psihološki najneugodnije vidove torture, oni su, teorijski i praktično, pokazivali izvršiocima zločina koja "tehnika mučenja" ostavlja najdublje tragove u kognitivnim i emocionalnim osobinama ličnosti, kako i zašto treba da se "vrati milo za drago" za sve zlo koje su im "Turci nanijeli" od Kosova do ovih, njihovih, "svetlih" dana "pravedne" osvete. Uz naučne tehnike psihološkog mučenja, u uvjetima oslobođenih nagona, desilo se ono što se nikad ranije nije desilo i što razum normalnog čovjeka nikada neće moći prihvatiti. Psihološku golgotu su nevini Srebreničani odnijeli u grob, ali ostali su i preživjeli indirektni dokazi **psihološkog mučenja**. To se ne može i ne smije zaboraviti i to ne samo zbog Srebrenice već i zbog nas i svijeta izvan nas.

Izjave i ponašanja preživjelih Srebreničana rječito govore i o psihološkim korjenima njihovih nevolja. Oni su bili izloženi **dugim i ponavljanim trau-**



matskim događajima. Vidjeli su brojne prizore genocida, a osjetili su ih i na vlastitoj koži. U periodu od 6. do 11. jula 1995. su djelovali činioci

zla i užasa koji u dosadašnjim, povijesnim zbivanjima, nisu poznati. Ubijanje bez suđenja, mučenje bez razloga, ponižavanje i obezvrjeđivanje nemoćnih radi



doživljavanja "moći" inferiornih, organizirani progoni djece i žena koji su motivirani njihovom mit-skom svijesti o Srebrenici kao "svetoj srpskoj zemlji."



Preživjeli sudionici percipiranih ili neposredno doživljenih genocidnih zbivanja osjećaju takav lom u dušama da im izgleda da **gube vjeru u sebe** i u svijet izvan sebe. Osjećaju i kako iz dubokih slojeva doživljenih strahota izrastaju osjećanja bezvoljnosti i iznevjerenosti, ali i osjećanje ogorčenosti i nijemog bunta.



RATNE ZLOČINCE ČEKA OMČA ILI ZATVOR

Nazire se kraj rata u Bosni i Hercegovini. Moćne države, posebno SAD, su shvatile da agresija na Bosnu i Hercegovinu može dobiti tok koji će dovesti do oružanih sukoba u drugim dijelovima Evrope. Oni, kako neki tvrde, samo zbog toga žele da zaustave ekspanziju Srbije i Crne Gore i teritorijalne pretenzije sadašnjih vlastodržaca Hrvatske. Razlog jeste, ali nije jedini. Mirosljubljivi svijet je, nakon dvije godine rata, dublje uvjeren ko se brani, a ko napada. Izrastanje snažne Armije Republike Bosne i Hercegovine je zorni pokazatelj koliko su Muslimani (Bošnjaci), kao i Hrvati i Srbi koji Bosnu i Hercegovinu smatraju jedinom svojom domovinom, spremni da brane svoju, međunarodno priznatu državu. Narod koji se brani duboko osjeća gdje je pravičnost i pravda, a gdje je nasilje i ljudsko zlo.

Sporazum koji su nedavno potpisala dva predsjednika dviju država, Bosne i Hercegovine i Hrvatske u Bijeloj kući, je izrastao iz povoljnijeg položaja Bosne i Hercegovine, vojničkog i političkog. Nerazumni avanturizam Tuđmanovih bojovnika je, da nije došlo do sporazuma, mogao doživjeti ono što je jedino mogao doživjeti - totalni krah. Totalni krah je izbjegnuto, ali je kraj fantom države "Herceg-Bosne" jasan. Iluzija nacionalistički orijentiranih Hrvata je, ovim činom, ugledala svjetlost dana. Shvaćena je apsurdnost i pogubnost kabinetskih planera dr. Franje Tuđmana kao i njegovih poslušnika, probisvijeta i sitnih računčija iz Gruda. Seljanima iz Gruda se učinilo da mogu, kamom i progonima autohtonog muslimanskog življa,

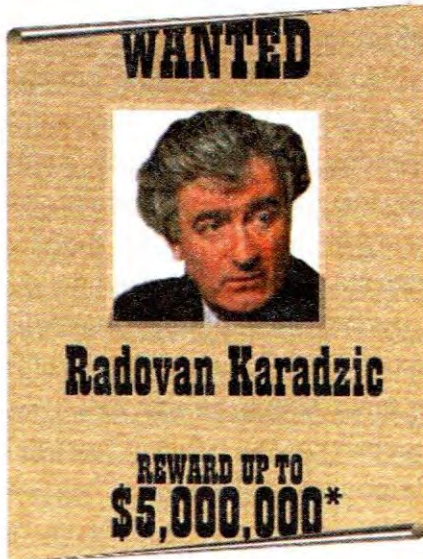
ostvariti svoje mračne zamisli i, istovremeno, sakriti tragove svog zločina. Ali, vidljivo je, da su njihove sulude ideje utemeljene na fikciji. Iza njih su ostali tragovi zločina i zločinci koje čeka, u bilo kojem dijelu svijeta, omča oko vrata ili "blaže" doživotni zatvor.⁹²

Ozbiljnost vašingtonskog sporazuma je izvor straha i anksioznosti kod druge grupe zločinaca - srpskih nacionalista. Boje se i da će i njihova, vještačka tvorevina, "Srpska Republika" doživjeti isti ili sličan kraj. Sa nestankom ove "države" suluda zamisao o etničkoj pocijepanoj Bosni i Hercegovini će živjeti u muzejima mraka i užasa. Ostaće u glavama ideologa i srpskih generala kao promašeni san o svojoj "veličini" i historijskoj uzvišenosti "nebeskog naroda". Ali, i to ne zadugo. Njihova imena se nalaze u spiskovima ratnih zločinaca. Međunarodni sud će i njima izreći zasluženu kaznu.

Rat će prestati, ali objektivni tragovi zločina se ne mogu izbrisati. Ostaće i u svijesti onih koji su najviše stradali od, širom svijeta, poznatih monstrumskih nasilja četnika i ustaša. Ostaće u glavama preživjelih logoraša, mučenih i unakaženih bosanskohercegovačkih Bošnjaka. Iznakaženi i izranjavani traže pravdu. Silovane Bošnjakinje će, skriveno ili javno, pričati o svojim duševnim patnjama, sa grozom će izgovoriti imena napasnika. Djeca će rasti mučeni sjećanjem na divljačke krikove bradatih krvnika koji, strašću sumanutih, zarivaju oštre kame u grla i utrobe njihovih roditelja. U dušama preživjelih logoraša duboko su urezani likovi mučitelja i ubica. U pamćenju prognanih i izbjeglih slike opljačkanih i zapaljenih domova, maltretiranja i ponižavanja živjeće do kraja njihovog života.


Svježe humke ubijenih, izmučena tijela logoraša, beskrajne kolone otjeranih iz domova svojih, traže osudu zločina. Traže suđenje svima - i idejnim začetnicima i izvršiocima zlodjela. Rat će završiti, ali oni neće osjetiti mir u duši sve dok i posljednji zločinac ne bude kažnjen. Svako oklijevanje, provjeravanje dokazanog, a pogotovo

⁹² Objavljen januara 1995. u časopisu "Bošnjak" (SAD) u broju 31, pod naslovom "Ratne zločince čeka omča ili zatvor".





Brojne humke branilaca Republike Bosne i Hercegovine, izmučena tijela logoraša, beskrajne kolone protjeranih iz svojih domova traže ostvarenje pravde. Traže zasluženu kaznu idejnim začetnicima i izvršiocima genocida nad nedužnim

Up To \$5 Million Reward
Wanted
 For crimes against humanity



Slobodan Milosevic
 President of the Federal Republic of Yugoslavia

For genocide and crimes against humanity


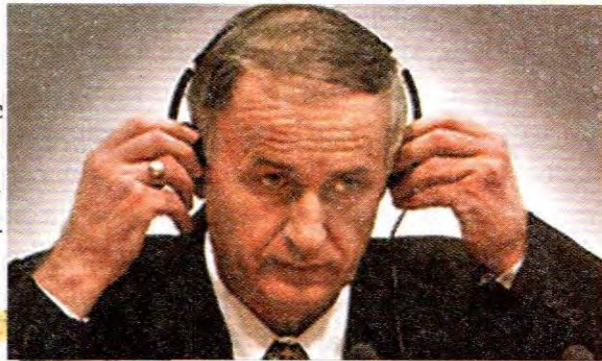
Ratko Mladic **Karbo Mladic**

REWARDS FOR JUSTICE
 Post Office Box 93781 • Washington, D.C. 20093-6781 U.S.A.
 and: mail@overseasreda.net • www.overseasreda.net
 1.800.437.4371 U.S.A. Only

Milosevic, Karadzic, and Mladic have been indicted by the United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia for crimes against humanity, including murders and rape of thousands of innocent civilians, tortures, hostage-taking of peacekeepers, women destruction of private property and the destruction of sacred places. Mladic and Karadzic also have been indicted for genocide.

To bring Milosevic, Karadzic, and Mladic to justice, the United States Government is offering a reward of up to \$5 million for information leading to the transfer to, or conviction by, the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia of any of these individuals or any other person indicted by the International Tribunal.

If you believe you have information, please contact the nearest U.S. embassy or consulate, or write the U.S. Department of State, Directorate, Security Service at:

Bošnjacima. Mira u dušama žrtvi genocida neće biti sve dok i posljednji zločinac, posebno Radovan Karadžić, Ratko Mladić i njihovi najbliži sljedbenici, ne osjete posljedice svojih zlodjela.

“ublažavanje” užasa i posljedica genocida nad Bošnjacima, može samo ohrabriti zločince. Traženje olakšavajućih okolnosti u frazama “svi su jednako krivi”, morali su ubijati da ne bi “bili ubijeni”, morali su “humano preseljavati” Muslimane da bi ih “sačuvali” - su izrazi skrivenog straha zločinaca od pravedne kazne. Za njih nema olakšavajućih okolnosti. Među njima ima duševnih bolesnika, ali “zdravih” je daleko više. Svjesni su svog čina. Progonili su, mučili i ubijali nevine, jer su tako htjeli, a ne zato što su morali. Njihovi razlozi za zlodjela su “opravdani”: strast osvete, koristoljublje, opsesija kosovskim mitom, ugroženost “nebeskog naroda”, gušenje “najsvetije vjere” i slično. Ovi razlozi su uvjerljivi samo za njih, ali i ne za najveći dio svijeta. Oni se trude da svoju mržnju prikažu kao odbranu “mržnje” nemoćne djece, žena i staraca; žele da progone prikažu kao “humana preseljavanja”, rušenja i paljenja džamija kao reakciju na mudžahedinsko uništavanje “srpskih svetinja”, genocid nad bosanskohercegovačkim Bošnjacima kao odmazdu za zlodjela ustaša nad Srbima u Drugom svjetskom ratu.

Priča je jedno, a stvarnost drugo. Niko nije napustio svoj dom zato što je želio, već zato što je morao. Bošnjaci su tjerani iz njihovih domova, a ne “humano preseljavani”. Bošnjaci su širom svijeta poznati kao narod koji druge ne mrzi zato što su druge nacije ili vjere. Skloni su i da praštaju kad im se zlo nanosi. Dobar poznavalac mentaliteta Bošnjaka uvijek ukazuje na tu njihovu osobenost. Šta je laž, a šta istina, vidljivo je i iz onoga što se desilo sa srpskim, hrvatskim i muslimanskim vjerskim svetinjama. Dokumenti govore da Bošnjaci nisu ni jednu katoličku ili pravoslavnu crkvu uništili ili oštetili. Soldateska Radovana Karadžića i bojovnici Mate Bobana su srušili ili zapalili više od šest stotina džamija.

Međunarodni sud će suditi ratnim zločincima. Kada i kojima? Za neke se već zna. Da li će svi ideolozi i izvršioци genocida nad Bošnjacima biti privedni pred lice pravde? Koliko će njih ostati neotkrivenih? Tačno je da ratni zločin nikad ne zastarijeva, ali, nažalost, sa proticanjem vremena kazna gubi na svojoj djelotvornosti. Sudski procesi u Nirnbergu (Nürnberg) i Tokiju (Tokyo) su, u pravo

vrijeme, pokazali cijelom svijetu svo zlo što je fašizam sobom donio. Odluke sudova su bile pravične i pravedne: najveći broj ideologa i vođa je bilo obješeno. Oni koji su bili osuđeni na razne vremenske kazne zatvora ostali su u zatvoru onoliko koliko su kažnjeni. Rudolf Hes je pušten iz Špandaua (Spandau) neposredno pred smrt. Odluke Nirnberga i Tokija dočekane su sa olakašanjem. Kažnjavanjem idejnih začetnika, nosilaca i izvršilaca zločina protiv čovječanstva, jasno je izrečeno da će i ubuduće idejnim nosiocima i izvršiocima genocida, zločina protiv čovječnosti biti suđeno.

Mnogi ratni zločinci su uhvaćeni i osuđeni. Oholi "osvajajući svijeta" su dobili ono što su zaslužili: omču oko vrata. Među njima su i imena ideologa, državnika, političara, vojnika: Joahim fon Ribentrop (Joachim von Ribbentrop), Vilhelm Kajtl (Wilhelm Keitel), Ernest Kaltenbruner (Ernest Kaltenbruner), Alfred Rozenberg (Alfred Rosenberg), Hans Frank (Hans Franck) i drugi. Herman Vilhelm Gering (Herman Wilhelm Göring) je "uspio" da izvrši samoubistvo u toku sudskog procesa, a Hajnrih Himler odmah nakon kapitulacije. Ali, nažalost, jedan broj "velikih" i "malih" zločinaca je izbjegao zaslužnu kaznu. "Najvjestiji" nisu otkriveni. Oni koji su pak otkriveni brzo su oslobođeni usljed "nedostatka dokaza". O sudbini Martina Bormana (Martin Bormann), istaknutog fašističkog ideologa, i danas se nagađa. Izbjegao je suđenje, "viđen" je u raznim dijelovima svijeta ali, nažalost, nikad nije uhvaćen. Možda je i on, kao i drugi neotkriveni zločinci, doživio duboku starost. Ako je, u međuvremenu, umro, mogao je biti sahranjen kao miran i neporočan građanin. I najveći ubica Jevreja Adolf Ajhman mogao je, da nije bilo upornosti preživjelih logoraša iz Aušvica, Buhenvalda i drugih, po zlu čuvenih, fašističkih logora, spokojno umrijeti u svom, dobro čuvanom, domu. Uhvaćen je kada se najmanje nadao, od upornog istražitelja Vizentala i njegovih saradnika. Sudio mu je sud zemlje čiji su narod on i njegovi sljedbenici najviše mučili i ubijali. Suđenje i egzekucija Ajhmana je, dugo godina nakon sudskih procesa u Nirnbergu (Nürnberg) i Tokiju, naišla na puno odobravanje svakog miroljubljivog i dobronamjernog čovjeka na svijetu.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata suđeno je u Beogradu i Zagrebu istaknutim ideolozima i vođama četničkog i ustaškog pokreta. Osuđen je i strijeljan inspirator i nosilac genocida nad Bošnjacima, Draža Mihailović. Među glavnim vinovnicima ustaških zlodjela nad Srbima, koji su u sudskim procesima u Zagrebu osuđeni najstrožijim kaznama, nisu se nalazili i njihovi naredbodavci, dr. Ante Pavelić i Andrija Artuković. Doduše, Andrija Artuković je izručen, u dubokoj starosti i, u toku suđenja je, uz brižnu njegu, umro prirodnom smrću. Mada su njegovi istomišljenici bili zadovoljni njegovim krajem - umro je prirodnom smrću u svojoj "rodnoj i voljenoj, lijepoj", ipak je i ovaj proces pokazao mladoj generaciji na zlodjela koja su vršile ustaše za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Sudovi su činili ono što su objektivno mogli. Koliko je ratnih zločinaca - ustaša i četnika - otkriveno, toliko ih je i suđeno. A da li su svima izrečene odgovarajuće kazne? Očito da nisu, jer su se ko zna kako "izvukli". Rijetki su ostali u zatvoru do kraja izrečene kazne, jer su se "uljudno ponašali" i shvatili koliko su "pogriješili". Sadašnji genocid u Bosni i Hercegovini je očito pokazao da su podstrekači i izvršioци progona i mučenja Bošnjaka bili u znatnom broju i "prevaspitani" i neotkriveni četnici i ustaše. Ohrabreni ličnim saznanjem - da se za ratna zlodjela ne mora odgovarati - nacionalističkom atmosferom, oni, njihova djeca ili unuci su krenuli u pohod protiv golorukog bošnjačkog naroda. Osjetili su da je "kucnuo čas" za nastavak genocida iz Drugog svjetskog rata. Vjerovatno je i ratnog zločinca Radovana Karadžića ohrabrilo saznanje da njegov otac-četnik nije bio kažnjen za sva zlodjela, jer se borio za "pravednu stvar", za "ugroženi" srpski narod, za konačno "oslobođenje" od vjekovnog "zuluma poturica i muslimanskih fundamentalista". Vjerovatno je slično mislio i Mate Boban u toku pripreme i vršenja zločina nad Bošnjacima, posebno onima koji su živjeli u dolini rijeke Neretve i u centralnoj Bosni. On je inspirisan idejama ustaštva koje su godinama živjele u krugu njegove porodice i u užoj i široj okolini njegovog zavičaja, a koje je, u uslovima porasta hrvatskog nacionalizma, bilo lako probuditi i usmjeriti u željenom pravcu, u pravcu genocida.

Genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini ima svoju historijsku genezu. O tome su napisane i ozbiljne studije. Ali treba stalno imati na umu da zločine pripremaju i izvršavaju ljudi koji su tu potrebu formirali i pod uticajem ličnih saznanja o "isplativosti" takvih ponašanja. Takva ponašanja mogu donijeti značajnu materijalnu korist a, sudeći prema broju kažnjenih za takva ponašanja, ratni zločini se ne kažnjavaju uvijek. Da su svi zločinci Drugog svjetskog rata kažnjeni za svoja zlodjela, bilo bi manje sljedbenika ideologa genocidnih ideja, bilo bi manje četnika i ustaša. Strah od kazne može inhibirati potencijalne zločince da ne urade ono što namjeravaju da urade. I zbog toga je važno da svi ratni zločinci, a posebno oni koji su idejni začetnici i (ili) izvršioci genocida nad bosanskohercegovačkim Bošnjacima, budu privedeni pred lice pravde. Rat se približava kraju. Koliko će ratnih zločinaca odgovarati za svoja zlodjela? Onoliko koliko ih bude privedeno pred Međunarodni sud ili pred bilo koji sud zemlje u kojoj je ratni zločinac otkriven.

Nedavno hapšenje srpskog ratnog zločinca Dušana Tadića u Minhenu (München) mnogo obećava. Akcija antiterorističkog odreda GSG je rezultat dobre saradnje njemačke policije i izbjeglica i logoraša iz Kozarca. Preživjeli žitelji Kozarca, mjesta u kome je izvršen genocid nad Bošnjacima, nikad neće zaboraviti likove srpskih zlotvora - četnika koji su na sadistički način mučili i ubijali nevine i bespomoćne građane. U mučenju i klanju svojih komšija pa čak i, prijeratnih drugova, isticao se ratni zločinac Dušan Tadić. Svjedoka njegovih zlodjela ima. Jedan od očevidaca ističe da mu je Dušan Tadić naredio da odgrize testise trojici polumrtvih Bošnjaka.

Dušan Tadić je prvi iz grupe sadističkih zločinaca koji je uhapšen i kome će suditi sud Njemačke. Mislio je da će moći, sa opljačkanim novcem, ostati neotkriven. Ali budne oči izbjeglica i revnosnost njemačke policije su "pomrsili" ostvarenje njegovih planova o "zaslužnom" životu u miru u Njemačkoj. I drugi ratni zločinci ispoljavaju vidljive znake straha od kazne. I oni će pokušati da pronađu "sigurna utočišta", da sačuvaju svoju zlotvorsku glavu, da se "odbrane" od opravdanog gnjeva i pravednih zahtjeva svih onih koji su, na

vlastitoj koži, osjetili posljedice njihovih progona i mučenja. Sinovi, kćeri, braća i sestre, majke i očevi, djedovi i nane i prijatelji takođe znaju koliko su oni krivi i za mučeničke smrti njihovih najbližih.

Mira u Bosni i Hercegovini neće biti sve dok i posljednji ratni zločinac ne bude kažnjen. Osudu zločinaca traže humke svih onih koji su umrli od njihove kame, konopa ili metka. Osakaćeni, izmrcvareni, izmučeni i progonjeni starci, djeca i žene će, u tom činu, vidjeti svjetlost pravde i uvjerenja da se sutra neće ponovo pojaviti isti zločinci ili njihovi potomci. Genocid nad bosanskohercegovačkim Bošnjacima opominje, govori da su ranija nekažnjavanja i blage osude zločina četnika i ustaša u Drugom svjetskom ratu, ohrabрили zločince i njihove najbliže da mogu ponovo, nekažnjivo, progoniti, mučiti i ubijati nevini muslimanski narod. Od policija svake države svijeta se očekuje da učini sve ono što mogu, a mogu dosta, da pronađu i uhapsu sve one koji su upisani u spiskove ratnih zločinaca. Ali ne samo oni. Institucija sličnih Vizentalovoj instituciji treba biti više. Očevici, izbjeglice i logoraši, su spremni da pomognu u identifikaciji ratnih zločinaca. Oni će ih prepoznati i kada budu mijenjali i svoj izgled i svoje ponašanje. U svakom kutku svijeta ratni zločinci ne smiju da osjete sigurnost. Što budu ranije otkrivani, efekti sudskih odluka biće djelotvorniji. A ne treba ni dozvoliti da proticanje vremena učini svoje: da se njihova zlodjela objašnjavaju u “kontekstu novih zbivanja”, u okviru “sveopšte ljudske tragedije” ili u svjetlu “podijeljene odgovornosti” jer su u Bosni i Hercegovini i “drugi krivi” a ne samo četnici i ustaše. Moglo bi se tada desiti, kao što se dešavalo i sa zločincima iz Drugog svjetskog rata, da idejni začetnici, nosioci i izvršioci genocida na bosanskohercegovačkim Muslimanima (Bošnjacima) dočekaju duboku starost i da, kada im dođe prirodni biološki kraj, budu sahranjeni uz počasti dostojne čestitih i neporočnih građana.

UBIJAMO NEVINE "PO SAVJESTI"

Svježe humke šehida, izmučena tijela logoraša, beskrajne kolone otjeranih iz domova svojih, traže osudu ratnih zločinaca. Traže zaslužnu kaznu i idejnim začetnicima i izvršiocima zlodjela na Bošnjacima. Rat će se završiti, ali mira u dušama bošnjačkim neće biti sve dok i posljednji zločinac ne osjeti posljedice svojih zlodjela.⁹³ Svako oklijevanje, iznova preispitivanje dokazanog a, pogotovo, "ublažavanje" užasnih zlodjela srpskih (četničkih) a, ranije, i hrvatskih (ustaških) zločinaca i traženje "olakšavajućih" okolnosti je podsticaj za nove zločine. Obmane - "svi su jednako krivi", morali su ubijati da ne bi "bili ubijeni", morali su "humano preseljavati" Bošnjake da bi ih "zaštitili" - su reljefni pokazatelji pokušaja "psihološkog opravdanja" strahotnog čina pripadnika "nebeskog naroda".

I u ranijim periodima povijesti bilo je ubijanja, mučenja i progona nedužnih. Ali nikad kao sad. Genocid na Jevrejima je zaista bio stravičan. Zločini srpskih zlotvora na Bošnjacima su grozniji. Opisi načina mučenja Bošnjaka logoraša, seksualnog izživljavanja na djevojčicama i strasnog uživanja u jezivim kricima kamom tetoviranog starca, to rječito govore. Ko su oni? Tjelesno ljudi, a po djelima, očito je, nisu. Rijetke su i životinje koje krvoločno muče i ubijaju plijen. Jer, kako ističe poznati etnolog Konard Lorenz, životinja ne ubija svoju vrstu, a ubija drugu životinju samo kad je gladna.

⁹³ Objavljeno u "Demokratiji" (Makedonija) 3. decembra 1994. pod naslovom: "*Gi ubivamo nevinite svesno*".

Ko su mučitelji i ubice bezazlene djece i nevinih žitelja bosanskohercegovačkih gradova i sela? Da li su normalni? Kako "opravdavaju" svoj grozni čin? Duševnih bolesnika ima među srpskim, a ranije i hrvatskim, zločincima. "Zdravih" je, međutim, daleko više. Svjesni su i "razloga" i ishoda svog čina. Progonili su, mučili i ubijali nevine jer su tako **htjeli**, a ne zato što su morali. Govorili su i danas govore da za svoja zlodjela imaju "opravdane razloge". Razlozi su takvi da u njih mogu vjerovati samo oni, ali ne i najveći dio svijeta. Ko može vjerovati da je njihova mržnja prirodna reakcija na "mržnju" Bošnjaka? Ko može povjerovati da je njihovo masovno rušenje i paljenje džamija samo odgovor na "tursko skrnavljenje" pravoslavnih crkava? Ko može prihvatiti njihove "dokaze" o "opravdanosti" genocida nad Bošnjacima zato što su ustaše u Drugom svjetskom ratu progonili i ubijali Srbe? Vjerovatno samo oni koji su pod snažnim uplivom medijuma koji šire neistinu.

Iza prividnih uzroka stoje stvarni psihološki uzroci. Koristoljublje, primitivne osvetničke strasti, dugo razvijeno osjećanje mržnje, percepcija vlastite "ugroženosti" su vodeći. "Snažni" su, mada se o njima manje govori, i razlozi: opsesija kosovskim mitom, iluzorna ideja "Velike Srbije", odbrana "čiste vjere pravoslavne". Koliko je "čista" vidi se i po podsticaju i vođenju krstaškog rata u Bosni i Hercegovini. Bošnjaci su osjetili posljedice te "čistoće". Svako vjersko osjećanje je dostojno poštovanja, ali ne i zloupotrebe vjerskih osjećanja u ostvarivanju genocida na narodu koji nije pravoslavne vjere.

Idejni začetnici agresije na Bosnu i Hercegovinu sve više osjećaju da svijet sve manje i manje vjeruje u njihove "razloge" za izazivanje i vođenje rata. Napredni intelektualci svijeta njih, a ne samo neposredne izvršioce, smatraju krivcima za genocid na Bošnjacima. Zato i traže "puteve" ublažavanja ili oslobađanja od odgovornosti za genocid. Nastoje i da iznađu ne samo pravne "začkoljice" već i psihološke. Sadašnji procesi "distanciranja", povezivanja genocida nad Bošnjacima sa "ludilom pojedinaca", naglašavanje velikog udjela "nesvjesnog" u zlodjelima, isticanje predomiranosti "induciranih i situacionih stanja" (npr. opijanje i drogiranje prije izvršenja zločina) - su reljefni pokazatelji njihovih "pokajničkih" nauma. Stalnim ponavljanjem

“najvažnijih uzroka” genocida, idejni tvorci i pokretači zločina misle da će uvjeriti javnost da oni ne snose krivicu za sve ono što su uradili njihovi idejni sljedbenici. Doduše, psihološki je moguće očekivati da će neobaviješteni i misaoni lako podložni pojedinci prihvatiti da su uzroci koje oni navode “pravi” uzroci počinjenih zala nad Bošnjacima.

Očito je, oni se “brane”, a da li se stvarno mogu odbraniti, veliko je pitanje. Psihološke analize govore zašto idejni začetnici zločina nad Bošnjacima zanemaruju jedne, a prenaplašavaju druge psihološke uzroke. Uzroci su i u i **izvan** ličnosti. Primarni su u ličnosti, mada do njihovog oživotvorenja ne bi došlo da nije bilo podsticaja iz okoline. U “pogodnoj” psihološkoj klimi, ustvari u euforiji srpskog nacionalizma, zločinci su našli i podršku i opravdanje i “iskupljenje od grijehova”. U atmosferi “kucnuo je posljednji čas” potencijalni zločinci su osjetili da im sve “ide u prilog”. Hrabrili su ih i “učeni” i “obični” građani. Doživjeli su da ih podržavaju i oni koji nisu reagirali, koji se nisu suprotstavili, i koji su ravnodušno čekali ishod - “šta će se desiti”. Ovi drugi su izražavali nijemi muk većine građana Srbije i Crne Gore. Oni su, i ovim činom, ohrabрили “srpske dobrovoljce” i sljedbenike Radovana Karadžića da izvrše stravični genocid nad Bošnjacima.

U okolnostima ispoljenog srpskog nacionalizma ispoljili su svoje zločinačke namjere ili zločinačka djela svi oni koji su dugo čekali i intimno priželjkivali takvu situaciju. Oni su “znali” da jedino u njoj mogu, nekažnjivo, ispoljiti svoje agresivne potrebe. Agresija na Bosnu i Hercegovinu, koja je proizašla iz nacionalističke euforije, je za njih bila “velika šansa” za ostvarivanje ličnih, mračnih, namjera. Njihova pojava i kasnija ponašanja su pokazala, a što se i u psihološkoj literaturi ne osporava, da postoji individualna sklonost prema zločinu. Jedino je sporno koliko je predispozicija prema zločinu rezultat uticaja nasljeđa, a koliko sredine. Mada se u savremenim neuropsihološkim istraživanjima frontalnog lobusa mozga i limbičkog sistema mogu naći i klinički dokazi o vezi između tih struktura i agresivnog ponašanja pojedinaca, ipak ne možemo tvrditi da se zločinac rađa. Brojni antropološki i socijalpsihološki nalazi pokazuju da od karaktera sistema vrijednosti i načina odgoja uveliko zavisi da li će neko ispoljiti zločinačko ponašanje.

U procesu odgoja, shvaćenog u užem i širem značenju, usađivano je, javno ili skriveno, i djeci i odraslim da je srpski narod “najhrabriji”, “najčestitiji”, “najmilosrdniji” narod na svijetu i da je, upravo zbog tih svojstava, “najviše” proganjan i uništavan. O Turcima (a s njima su positovječeni Bošnjaci, jer su “poturice”), govoreno je i pisano u najgorem vidu. Karakterisani su kao “mučitelji”, kao “sknavitelji” srpskih manastira, kao glavni “krivci” srpskog nezadovoljstva. Lažima o netoleranciji Turaka prema Srbima u dugom periodu Osmanlijskog carstva, stvoreni su stereotipi i predrasude prema Muslimanima. U nacionalističkoj euforiji koja je ušla u sve pore života, formirani stereotipi i predrasude su omogućili da se mračni ciljevi “etničkog čišćenja” prihvate kao “pravedna” odmazda za sve “zlo” kojeg su Turci, više stoljeća, “nanosili” Srbima.

Vidljivo je da je stvorena psihosocijalna klima odgovarala osobama koje su, u procesu odgoja, formirali uvjerenje o “ugroženosti” srpskog naroda i potrebi da se nemilosrdno kazne svi oni koji su “krivi” za tegobe i nevolje srpskog naroda, posebno Srba koji žive u Bosni i Hercegovini. Ko su “krivci”? To mogu biti samo pripadnici onog naroda koji su i ranije, prije rata, u njihovim glavama označeni kao “glavni krivci” - Bošnjaci. Podstrekači i izvršioци genocida nad Bošnjacima nisu, kako ih žele predstaviti idejni tvorci genocida, “duševni bolesnici”, naivni narkomani i alkoholičari, pojedinci koji su “sticajem nesrećnih okolnosti” počeli da vrše zločine nad nedužnim i nejakim, već **svjesni** pojedinci koji vrše okrutna djela u ime “viših ciljeva”, iz “osjećanja” dužnosti i, što izgleda da za njih ima posebnu draž, **po svojoj savjesti**. Među brojnim, svjesnim počiniteljima, ima čak i onih koji se hvale svojim zlodjelima. Govore da to čine iz osjećanja dužnosti i uvjerenja i da ne pate od grižnje savjesti, jer “ubijaju da ne bi bili ubijeni”. U međuvremenu se, ponekad, pojavljuju zločinci koji izjavljuju da osobno ne mrze Bošnjake, ali osjećaju da je njihova “sveta dužnost” da ih progone, muče i ubijaju.

Izjave i ponašanja svih “tipova” srpskih zločinaca (četnika) su slična izjavama i ponašanju najvećeg krvoloka Jevreja Adolfa Ajhmana (Adolph Eichmann). I Adolf Ajhman nije bio antisemitski

fanatik, nije ispoljavao osobnu mržnju prema Jevrejima, čak je među njima imao i prijatelja. Sve je to, u odnosu na njegovu odanost mračnoj ideologiji fašizma i **svijesti o dužnosti**, bilo manje važno. Adolf Ajhman je vrlo revnosno i pribrano potpisivao smrtne presude milionima Jevreja, zatočenika užasnih fašističkih logora. Ajhman je primjer grozomornog zločinca bez strasti. On je okrutni ubica, a nije ni lud, ni mentalno ograničen, on je svjestan i vrlo savjestan. Za njega i njemu slične strukture ličnosti - srpske zločince - misli Pascala su najbolji portreti njihovih karaktera: "Nikad ne činimo zlo tako potpuno i tako vedro kao kad ga činimo po savjesti."

Ratni zločinci se plaše od kazne. Strah od kazne je rezultat svijesti o zločinima, ali i izraz njihove osobne inferiornosti. Dokazivati svoju moć na slabim i iznemoglim je kukavičluk, a ne hrabrost. Opisi preživjelih logoraša rječito govore o inferiornosti srpskih zločinaca. Logoraši ukazuju na njihovo sadističko zadovoljstvo koje su ispoljavali kad bi, strašnom tjelesnom i duševnom torturom, izazivali nepodnošljive bolove i duševni očaj mučenih. U tim momentima, inferiorni mučitelji, su doživljavali iluziju "osobne veličine" i "nadmoćnosti".

Mučitelji i ubice nevinih Bošnjaka, uplašeni od onoga što ih čeka, žele i da što temeljitije izbrišu tragove svojih zločina. Žele, zapravo, da uklone fizičke tragove, ali i duševne "usjekline" - da, iz mozga, "izbrišu" sjećanja na svoja zlodjela. Sjećanja "brišu" poznatim psihološkim mehanizmima: "ovladavanjem prošlošću", "distanciranjem sebe" od učinjenih zlodjela i "poricanjem" vremena, mjesta i svjedoka svojih zločina. U mišljenju i ponašanju prvih srpskih zločinaca koji su uhvaćeni zapažen je isti psihološki mehanizam koji je zapažen kod ranije osuđenih fašističkih zločinaca - mehanizam derealizacije. Ponašaju se kao osobe koje svoje zločine prikazuju kao zločine "nekog drugog", koji se ne "sjećaju" i koji "poriču" sve ono što ima bilo kakvu vezu sa zločinačkim činom. Psiholozi ukazuju da je proces derealizacije izrazitiji što je razmak između učinjenog zločina i vremena suđenja veći. Vrijeme "radi" za ratne zločince. Danas će se sjetiti "nečega", a sutra "ničega". Zato je bolje suditi srpskim zločincima (četnicima) danas nego "sutra". "Sutra" može biti kasno.



Bainca Yagger je rekla : "To se ne zaboravlja. Ne, ne mogu zaboraviti užase, groznu brutalnost protiv bosanskog naroda kojoj sam bila svjedok. U

moje sjećanje urezane su slike tisuća žena koje su bile žrtve masovnih



silovanja i tortura, pedijatrijskih odjela punih djece amputiraca kojima su udove otkinule minobacačke granate, koja su bila podvrgnuta operacijama



bez anestezije, ponekad izvođenim od strane medicinskih tehničara s pilama."



KRIVCI NE OSJEĆAJU KRIVICU

U ranijim i sadašnjim etapama zlodjela su činili zločinci raznovrsnog osobnog profila. Kaznene mjere su izricali moćni pojedinci, mase ili, u civiliziranim društvima, organi sudstva. Izricane su, kao što se i sada izriču, kazne smrti i doživotne ili višegodišnje kazne zatvora. Za ubistva drugih ljudi, posebno djece i žena, sa predumišljajem, za sadistička mučenja i silovanja se i danas, kao i ranije, izriču stroge kazne. U nekim zemljama zločinci, za dokazana zlodjela, se javno kažnjavaju: *kamenovanjem, odsijecanjem dijelova tijela, gušenjem ili vješanjem*. Javnim kažnjavanjem naredbodavci i izvršioci žele upozoriti svakog pojedinca šta ga čeka ako izvrši zločin za koji je predviđena ovakva kaznena mjera.

U dosadašnjim lokalnim ili širim ratovima, posebno svjetskim, izvršioci ratnih zločina su, najčešće, kažnjavani kaznom smrti. Smrtno kazne su, nakon kraćeg ili dužeg procesuiranja, izricali prijeki ili redovni sudovi. Suđenje ratnim zločincima u Njimeburgu je upečatljiv pokazatelj ispravnog ishoda jednog, zakonski dobro utemeljenog i propisno vođenog, pravnog postupka prema ratnim zločincima. Osuda ratnih zločinaca je zasnovana na brojnim materijalnim i personalnim činjenicama. Odluka Međunarodnog suda je bila i pravna i pravedna: većina suđenih ratnih zločinaca je dobila zaslužnu kaznu - *smrt vješanjem*. Pravedna presuda je primljena sa velikim odobravanjem i olakšanjem građana svijeta a, naročito, onih koji su doživjeli nasilje fašizma.

Nakon kažnjavanja glavnih aktera ratnih zločina i holokausta a, kasnije, i njihovih brojnih sljedbenika, izraslo je uvjerenje da je "fašizam umro" i da on više nikad neće "vaskrsnuti". Tok i ishod agresije na Bosnu i Hercegovinu je upečatljivo pokazao da smo skoro 50 godina živjeli u zabludi. Izrečene kazne smrti, višegodišnje i doživotne zatvorske kazne kao i široka javna osuda fašizma, nisu *ugušile korijene fašizma niti su zaustavile njegov još stravičniji hod*. Oblikovan u novoj formi, **u formi srpskog fašizma**, jasno je pokazao koliko je zla nosio u sebi, kolika je u njemu njegovana potreba za ubijanjem, mučenjem i progonima Bošnjaka. Tragovi genocida i urbicida su vidljivi u svakom gradu i selu i, skoro, u svakom bošnjačkom domu. Cifre ubijenih, mučenih i protjeranih Bošnjaka su velike. Brojevi ubijenih, nakon sadističkih mučenja, se povećavaju sa stalno novim otkrićima masovnih grobnica.

Medijski prezentirani prizori genocida i urbicida u Bosni i Hercegovini su toliko bili snažni da su probudili uspavanu savjest svijeta, posebno Evrope, da vojnom intervencijom NATO-a i sklopljenim primirjem u Daytonu, zaustavi divljanje nosilaca i izvršilaca monstrumne, fašističke ideologije Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića, Ratka Mladića i njihovih brojnih idejnih istomišljenika. U procesu sporog otrežnjavanja Evrope od naslaga stereotipa i uticaja široke profašističke propagande, u kojoj je veličana "časnost, viteštvo i pravednost" srpskih soldata kao i "miroljubivost" režima Slobodana Miloševića, izraslo je uvjerenje o potrebi međunarodnog procesuiranja svih idejnih začetnika, propagatora i izvršilaca ratnih zločina i genocida. Rođena je važna institucija, institucija prava i pravde, rođen je sud u Hagu. Tačno nakon pedeset godina, sud u Hagu poduzima istu aktivnost i preuzima istu odgovornost koju je imao sud u Nirnbergu. Prva suđenja i osude ratnih zločinaca ohrabruju i bude nadu da će sada, u promijenjenim okolnostima, svijet dublje shvatiti opasnost koja se krije u ideologiji fašizma i da će energičnije reagirati prema bilo kojim vidovima oživljavanja i manifestiranja fašističke doktrine.

Rijetki ratni zločinci su se pokajali

U toku suđenja i nakon izrečenih kazni, ratni zločinci, koji su suđeni u Nürnbergu, nisu ispoljili kajanje zbog zlodjela niti su tražili oprost. Neki između njih su, u trenutku vješanja, uzvikom “Hajl Hitler” pokazali koliko su bili odani Hitleru, prvoj osobi njemačkog fašizma. Gering je sa ciničnim osmijehom pratio dokaze o zločinima koje su, širom Evrope, činili poslušni izvršioци fašističke ideologije, njegovi istomišljenici. U njegovom odgovoru na pitanja sudija o odgovornosti za učinjene zločine, kao i u odgovorima vrhovnih ideologa fašizma, ministara i komandanata, ustvari u njegovoj izjavi i izjavi drugih okrivljenih, sadržana je osnova njihovih stvarnih poimanja vlastitih odgovornosti za učinjene zločine. Zapravo, u izjavi “Nisam kriv” sadržano je njihovo **osobno uvjerenje o nevinosti. Doživljaj osobne nevinosti onemogućava percipiranje i prihvatanje stvarnih dokaza o vlastitoj krivici. Od zločinaca koji istinski vjeruju da nisu krivi za učinjene zločine, koje su stvarno učinili, ne treba očekivati izlive kajanja i osjećanje grižnje savjesti.** Za sva zlodjela oni nalaze u sebi, za njih, vrlo prihvatljive razloge. Ubijali su “nesposobne” u ime pripadnosti “višoj rasi”, proganjali su, mučili i zatvarali one koji su, kako su izjavljivali, namjeravali “proganjati, mučiti i zatvarati” njih. Izjavljivali su, sa ponosom, da su pozvani da trasiraju puteve za *novi, vitalniji i neporočni svijet*. U njihovom, u svojoj biti imaginarnom novom svijetu, u svijetu “više rase” nemaju mjesta oni koji se ne mogu “uklopiti “u njega. U svojim genocidnim planovima su, za ljude “niže rase”, predvidjeli “konačna rješenja”: progon, ropstvo ili smrt. Nošeni osjećanjem povijesne odgovornosti za ostvarenjem onoga što je, kako su mislili, njemački narod od njih tražio - teritorijalnog širenja, dominacije “više rase” nad “nižim rasama”, osobne moći i više prava svakog odanog pripadnika fašističke ideologije nad pripadnicima naroda okupiranih država - vjerovali su da im je sve dozvoljeno. Šta se njima i njihovim poslušnim sljedbenicima odobravalo, pa čak i nagrađivalo, rječito govore: *logori u kojima su milijuni Jevreja i drugih žitelja okupiranih država spaljeni,*

kazamati u kojima su protivnici fašizma fizički i psihički mučeni, stratišta masovno ubijenih nevinih talaca (najvjerojatnije zbog odmazde i opomene onima koji pružaju ili namjeravaju pružiti otpor), spaljeni domovi i leševi ubijenih, nemoćnih i nevinih, žitelja "nepokornih" sela i drugi prizori terora.

Sadašnja procesuiranja u Hagu ukazuju na ista ponašanja ratnih zločinaca. Ratni zločinci, za očite zločine koji su izvršili u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, nisu ispoljili osjećanje krivice. Skoro svi su, na dokumentirane optužbe tužilalaca Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, odgovarali identičnom izjavom: "Ne osjećam se krivim." U njihovom ponašanju u toku slušanja svjedočenja očevidaca o strahovitim zločinama koji su izvršeni na nevinim žrtvama i u trenutku izricanja presude nisu primijećeni znaci kajanja. Dokumente o torturama u logorima, kosture izvađene iz masovnih grobnica i filmove o sadističkom ponašanju agresora su, vjerovatno je, doživljavali kao nešto što nije vezano za njih, kao prizore koji su "falsificirani" sa ciljem da se "pravedna borba srpskog naroda" za opstanak okalja, da se obezvrijede djela "čestitih" boraca za otadžbinu, da se osramote "viteška ponašanja" pripadnika "nebeskog naroda".

Ponašanje zločinaca, za koje postoje validni dokazi o njihovoj odgovornosti za genocid u Bosni i Hercegovini, u toku procesuiranja u Hagu ukazuje i na potrebu iznalaženja mogućih psiholoških razloga takvog ponašanja. Da li su u izjavama okrivljenih sadržana njihova uvjerenja da sud nema uvjerljivih dokaza o njihovom ponašanju u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu i da je zbog toga moguće osobnim i advokatskim "manevrima" biti oslobođen optužbe ili je, pak, u njihovim izjavama utkana samospoznaja i istinsko uvjerenje da, za izvršena zlodjela, nisu krivi? Sudeći prema toku uobičajene sudske procedure, očito je da se obično polazi od prve psihološke pretpostavke ili uvjerenja i u skladu sa polaznim stavom poduzimaju se odgovarajuće pravne mjere. Rjeđe se polazi od druge, psihološki moguće, pretpostavke: zločinci, posebno ratni zločinci, se **ne osjećaju krivim za zlodjela**. Ponašanje većine ratnih zločinaca u ranijem, Nirnberškom procesu i sadašnjem, Haškom, nedvosmisleno ukazuje

na opravdanost nepostojanja uvjerenja o *odgovornosti za svjesno vršena zlodjela*. Vidljivo je to i iz njihovih prvih izjava i iskaza u toku sudskog procesa. Oni ne samo da ne ispoljavaju znake osjećanja grižnje savjesti, već uporno brane “pravednost” svojih genocidnih činova. U njihovoj svijesti je utkano uvjerenje da nisu u pitanju zločini, već “pravedna djela”. Oni nose u sebi i saznanje da su njihovi, namjeravani ili izvršeni zločini unaprijed oprosteni i da su i od svjetovnih i vjerskih dostojanstvenika bili, za zločine, *pohvaljivani i nagrađivani*.

U dosadašnjim sudskim procesima u Haškom tribunalu samo tri ratna zločinca su, u toku procesuiranja, priznali svoju krivicu. Njihovo priznanje je dovelo do manje kazne. Haški sud takvo ponašanje cijeni i definira kao koristan vid saradnje. Međutim, iz priznanja krivice ne znači i doživljaj osjećanja grižnje savjesti i kajanja. Vjerovatnije da je priznanje rezultiralo iz pragmatičkih razloga, iz naziranja onoga što slijedi iza toga: manja kazna. Dva slučaja priznanja krivice - ranije priznanje Erdemovića i sadašnje Biljane Plavšić - se mogu izdvojiti kao vidovi priznanja koji u sebi nose **intimne izlive kajanja**. Erdemović je ubijao nevine Bošnjake iz straha da ne bi bio ubijen. Zločin koji je pod prisilom izvršio nosio je u sebi kao moru, kao stalni nemir, kao duboko osjećanje krivice, kao grižnju savjesti. U njegovoj strukturi ličnosti nije utkana potreba i uvjerenje o pravednosti ubijanja Bošnjaka koja je karakterizirala nosioce i izvršioce genocida nad Bošnjacima i zato se, u skladu sa psihološkom zakonomjernošću, mogao očekivati unutrašnji otpor prema vršenju zločina i doživljaj grižnje savjesti, jer su njegovi, unutrašnji moralni principi razoreni zlodjelom koji je nespojiv i suprotan tim principima. Priznanje krivice za Erdemovića je bilo veliko olakšanje. Izrečenu kaznu je, pretpostavljamo, mogao doživjeti kao psihološki uvjet za “iskupljivanje od grijeha”.

Priznanje vlastite krivice Biljane Plavšić za zločine

Analiza puta **u zločin** profesorice Biljane Plavšić otkriva dublju psihosocijalnu pozadinu njenog brzog uspona u krug Karadžićevih

istomišljenika, aktivnog sudjelovanja u nasilnom ostvarivanju teritorijalnih pretenzija ideologa "Velike Srbije", odvajanja od ekstremnih sljedbenika Slobodana Miloševića, dobrovoljne predaje Haškom tribunalu i konačno, javnom iskazivanju kajanja zbog izvršenih zločina koje je, u periodu svoje vrhunske moći odlučivanja, i podsticala i odobravalala. Potreba za psihobiografskom studijom njene ličnosti i okolnosti u kojima se kretala bi mogla značajno doprinijeti psihološkom rasvjetljavanju kognitivnih i motivacionih činilaca koji su uvjetovali i njen put u zločin i njeno kajanje. Njene izjave o uzvišenosti srpskog naroda i časnom žrtvovanju svakog srpskog soldata za konačno oslobođenje od "turskog gospodarenja" nisu plod zabludjele, neobrazovane i politički nepismene osobe, već, naprotiv, visokoobrazovane, inteligentne i dobro obaviještene profesorice univerziteta. Svojom pojavom, iskreno ispoljenoj odanosti pravoslavlju i zloupotrebom naučnih spoznaja, posebno genetike, ohrabivala je i unaprijed pohvaljivala potencijalne mučitelje, koljače i progonitelje nevinih Bošnjaka. U prvim godinama agresije na Bosnu i Hercegovinu znala je sve ono što su znali Karadžić, Krajišnik, Koljević, Buha i drugi najodgovorniji podstrekači i izvršioци nasilja nad Bošnjacima. Znala je i za Omarsku, Manjaču, Kozarac, Foču i Višegrad, znala je za sva mučilišta i stratišta, znala je da se Sarajevo, grad u kome je uživala sve počasti i uvažavanja, svakodnevno granatira, da u njemu snajperisti sa okolnih brda ubijaju i djecu. Znala je, ali nije ispoljila žaljenje zbog zločina. Očito je da je znala da je zločin nespojiv sa pravoslavnom vjerom. Međutim, i spoznaja o religijskoj osudi svakog vida zločina i njena nepatvorena prilježnost pravoslavnoj vjeri nisu, u toku genocida nad Bošnjacima, doveli do promjene ili, bar, do ublažavanja njenih javno manifestiranih nacionalističkih pa, čak, i rasističkih uvjerenja. Moguće je pretpostaviti da njena verbalna osuda zločina nad nedužnim ne bi, u psihološkoj atmosferi koja je bila jako ispunjena nacionalističkim patosom, zaustavila ili usporila planirani genocid nad Bošnjacima, ali bi, možda, pomogla onim pojedincima koji su slično mislili, a nisu smjeli, zbog odmazde, iskazati svoje neslaganje, da istraju u svom unutrašnjem otporu. U periodu izrazite popularnosti, u periodu

kada je oslovljavana titulom “srpske carice”, priznanje krivice Biljane Plavšić za zločine protiv čovječnosti moglo je imati i veći uticaj nego kako mi sada, nakon deset godina od početka agresije, pretpostavljamo.

Sadašnje priznanje Biljane Plavšić Tribunalu u Hagu za zločine koje su Srbi počinili nad Bošnjacima i drugim nesrpskim žiteljima Bosne i Hercegovine se desilo mnogo kasnije u odnosu na vrijeme njenih pouzdanih spoznaja o širini i surovosti zločina na nedužnim civilima. Međutim, i danas, njeno priznanje će doprinijeti osvješćivanju zavaranih, razotkrivanju pobuda onih pojedinaca koji znaju za zločine a uporno ih negiraju, olakšat će Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju proceduru procesuiranja ratnih zločinaca, dubljem spoznavanju uloge tvoraca i sadašnjih predstavnika vlasti u Republici Srpskoj u toku agresije, otklanjanju zabluda o karakteru rata u Bosni i Hercegovini koja se uporno održava u Evropi i sličnim konstruktivnim promjenama. Takve promjene je moguće očekivati, ali psihološki razlozi njenog, verbalno iskazanog, kajanja će dugo biti predmet rasprava, ocjena, pretpostavki ili nagađanja. Jedni tvrde da je u pitanju nagodba sa glavnom tužiteljicom Karlom del Ponte, drugi tvrde da je priznanje rezultat njene depresije, treći da je kajanje simptom straha od kazne, da je izraz njenog osobnog nezadovoljstva sa statusom u kome se nalazi i slično.

Šta je istina? Sve je moguće pretpostaviti, a saznanje istine će doći tek nakon serioznih psihobiografskih studija ličnosti Biljane Plavšić, struktura ličnosti istaknutih ratnih zločinaca kojima se sada sudi u Hagu, kao i drugim glavnim akterima genocida koji će, dobrovoljno i prisilno, jednog dana sjesti u klupe suda pravde. Otkrivanjem prirode strukture i stavova ličnosti s kojima je Biljana Plavšić kreirala i realizirala “pogodne puteve” ostvarivanja monstrumne ideje “Velike Srbije”, bolje ćemo rasvijetliti i psihološku pozadinu njenih ranijih i sadašnjih stavova. *Na osnovu dosadašnjih spoznaja moguće je tvrditi da je njeno priznanje i osjećanje grijeha proizašlo ne iz interesno političkih razloga, već iz dubljih, religioznih. U raskoraku između spoznatih zločina koje su predstavnici njenog naroda, kome je Biljana Plavšić odana, počinili i, nakon dubljih*

poniranja u svoju unutrašnjost, povratka korijenima pravoslavlja, u kojima zločinu nema mjesta, Biljana Plavšić je iznašla najispravniji put rasterećenja: priznanje i kajanje za zločine kojima je i svojim djelovanjem doprinijela.

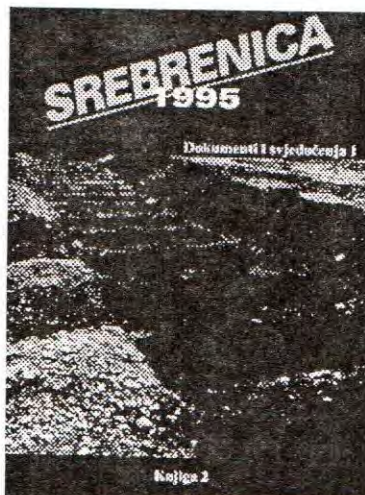
Zaborav genocida nikad, a oprost tek nakon priznanja

U naučnoj psihologiji je vrlo davno utkana spoznaja da novi događaji brišu stare. Protok vremena nije uzrok zaboravljanja, već čestina i snaga novih zbivanja. Naučeno se opire zaboravu ako se sadržaj zapamćenog potkrepljuje doživljajima koji ne protivrječe memoriranim sadržajima. Traumatski doživljaji ostaju duže u pamćenju, a kada su povezani sa neočekivanim gubitkom najbližih, *ostaju trajno u sjećanju*. Traumatske posljedice agresije i genocida će mnoge bošnjačke obitelji doživljavati, skoro svakodnevno, u vidu izrazitog ili manje izrazitog ispoljavanja emotivnih tegoba. Izuzetno teški i trajni doživljaji bošnjačke obitelji su psihološki očekivani, jer su njihovi korijeni duboko usađeni u doživljenim i stalno iznova preživljavanim strahotama nasilja. U njihovim sjećanjima žive njihovi očevi, sinovi, braća i drugi članovi obitelji koje su nasilnici individualno ili masovno mučili a, nakon toga, ubijali. Oni ih neće, a niti mogu, izbrisati iz svoje memorije. Oni ne mogu ali, nažalost, može se desiti da Bošnjaci koji nisu neposredno doživjeli teror nasilnika ili bol zbog gubitka člana obitelji, otupe sjećanje ili dožive potpuni zaborav na dane genocida, na dane kada su pripadnici njihovog naroda doživjeli do tada, u povijesti, nezabilježeni genocid takvih razmjera i nemilosrdnosti. Psihološki je moguće takve ishode očekivati, jer novi događaji i problemi svakodnevnice “brišu” ranije tragove u pamćenju. Ali, psihološki je dokazano, da će raniji doživljaji ostati u našoj memoriji trajno ako se raniji događaji, posebno događaji vezani za agresiju i genocid, stalno društveno evociraju i raznovrsnim prigodama oživljavaju na načine kako to civilizirani ljudi u cijelom svijetu rade.

Osjećanje trajne žalosti zbog gubitka najbližih je praćeno spoznajom da ubice još uvijek nisu privedeni sudu pravde. Neki od njih se slobodno kreću i ne osjećaju grižnju savjesti zbog nanesene patnje drugim ljudima, najčešće svojim susjedima. Dosadašnji rezultati procesuiranja u Haagu pokazuju da je samo šest ratnih zločinaca priznalo svoja zlodjela. Očekivati je da će se broj priznanja za ratne zločine i kajanja povećavati, a to će, svojom unutrašnjom logikom, povećati svijest o potrebi oprostaja. Oprostaj je moguć i opravdan nakon iskrenog priznanja i kajanja. Tragovi genocida su se duboko usjekli u memoriji pojedinaca i naroda. Bošnjaci koji su duboko i neposredno doživjeli progone, mučenja, sadistička silovanja i individualna i masovna ubijanja, ne mogu, a niti hoće, bilo kada zaboraviti ove grozomorne zločine. U svojoj dugoj povijesti nisu ispoljavali nagon za osvetom i odmazdom, pa to ne žele ni sada. Oni samo traže da se svakom ratnom zločincu odmjeri zaslužna kazna za učinjena zlodjela. Očekuju i da će, među onima kojima se sada sudi i kojima će se ubuduće, nakon hapšenja ili dobrovoljne predaje, suditi, porasti broj pojedinaca koji će priznati zločine, ispoljiti kajanje i tražiti oprostaj. Pravedna presuda i kajanje su prvi preduvjet pomirenja, ali ne i zaborava.

**PROMOCIJE KNJIGA O AGRESIJI,
GENOCIDU I ODBRANI BiH**

STRAVIČNI MASAKR NEVINIH⁹⁴
**(“Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici
za vrijeme agresije na Republiku
Bosnu i Hercegovinu 1991. -1995.”)**



Holokaust i danas živi u sjećanjima ne samo onih koji su ga preživjeli već i u nama koji smo o tome saznali iz knjiga ili filmova. Živi, jer živi u našoj memoriji, u našim međusobnim komunikacijama, u tokovima našeg svakodnevnog življenja. Strahotni prizori mučenja u logorima su jako duboko urezani u najdublje slojeve psihičkog preživjelih, u intimnim svjetovima njihovih najbližih, a živjet će sve dok živi jevrejski narod koji je, na vlastitoj koži, osjetio posljedice fašističke strahovlade. Govorimo o holokaustu kao masovnom zločinu izvršenom prije više od pedeset godina nad Jevrejima, u momentu *analiziranja dokumenata i svjedočenja* sadržanih u knjizi *Srebrenica 1995*. To činimo zato što između ovih genocida postoji organska povezanost. Strahotni prizori fizičkih i psihičkih mučenja, progona i ubijanja Jevreja i Bošnjaka potječu iz istih izvora, iz *fašističke doktrine*.

Izvori i ciljevi genocida nad Jevrejima i Bošnjacima su isti. Izvor je monstrumna fašistička doktrina, a ciljevi su, isto tako, jasni: *uništavanje naroda*. Iako je sličnost očita, to ne znači da ne postoje i razlike. Razlika je vidljiva u dva vida: *u ocjeni realiteta pojave i u načinu izvršenja genocida*. Prvi se nije očekivao ili se, možda, nazirao, ali nikako u tako masovnom vidu, a drugi se nije ni mogao desiti, jer

⁹⁴ Tekst je saopćen na promociji knjige: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995.*, Dokumenti i svjedočenja I, knjiga 2, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 1999, koja je održana 14. jula 1999. godine u Sarajevu. Tekst je publikovan u Glasniku Rijaseta islamske zajednice, Sarajevo, 7 - 8, 1999.

su predstavnici svjetskih sila, nakon završetka Drugog svjetskog rata, izjavili da se ovakvo *masovno stradanje bilo kojeg naroda na svijetu više neće ponoviti*. Međutim, očito je da se u srcu Evrope, u srcu starih civilizacija pojavio povampireni fašizam, i po *pobudama i po načinu izvršenja* genocida, grozniji od ranijeg. Dogodio se novi masovni zločin, novi genocid nad mirnim žiteljima Evrope, nad građanima Srebrenice. Jevreji su u koncentracionim logorima ubijani masovno u gasnim komorama, a vrlo rijetko individualno. U Srebrenici su ubijani i muškarci i žene i djeca i *masovno i individualno* i to, najčešće, nakon strahovite fizičke torture, ponižavanja, negiranja osobnog, vjerskog i nacionalnog individualiteta nevinih.

Činjenice sadržane u tri organski povezane cjeline (dokumenti, svjedočenja, prilozi) uvjerljivo govore da je genocid nad Srebreničanima planiran i da su izvršioци zločina educirani za vršenje, ljudskom razumu, neshvatljivih oblika torture i ubijanja. Dokumenti i svjedočenja otkrivaju *strukture ličnosti*, načine ponašanja i motive glavnih aktera genocida i njihovih trabanata, inferiornih i sadizmu sklonih srpskih soldata. Iz spleta osobnih izjava Ratka Mladića i sudova izrečenih o njemu od onih koji su, neposredno i u toku julskih dana 1995. godine, bili u kontaktu s njim, vidljiva je njegova perfidna, sadistička i osvetnička struktura ličnosti. On podstiče i nagrađuje neposredne egzekutore genocida. Njegova naređivanja su ohrabivala “Makedonca”, “Baneta” i ine izvršioce zločina da ubijanjem (najčešće klanjem) “balija” ostvaruju “časna djela”. Sudeći po načinu izvršavanja zločina i ponašanjima zločinaca, naređenje je psihološki doživljeno kao prilika da se *nekažnjeno* i čak sa očekivanjem *priznanja ili nagrade* ostvaruju i njihove probuđene i, propagandom, razvijene osvetničke strasti. Ubijanje “Turaka” kao vjekovnih “tlačitelja” Srba je u glavama neposrednih izvršilaca zločina nad Srebreničanima doživljen kao opravdan i pravedan čin. Zar u televizijskom saopćenju Ratka Mladića - “čas osvete Turcima konačno je stigao” - ne stoji isti, kriminalni motiv. Stoji, očito je. On je, nakon stravičnog masakra, pokazao svoju “velikodušnost.” Izjavio je da poklanja Srebrenicu srpskom narodu kao njegov dar. Koliko drskosti i slavoopijenosti u sebi nosi ovaj okorjeli

ratni zločinac. Srebrenica nikad nije bila srpski grad, a apsurdno je govoriti o darovanju Grada, a pogotovo da on, bezosjećajni i perfidni ubica nevinih žitelja Srebrenice, bude darodavalac.

Dokumenti (a naročito izvještaji specijalnog izvještača UN T. Mazowieskog) i potresna svjedočenja preživjelih Srebreničana ne mogu biti čitana "hladne glave". Opisi i izjave o zločinima izazivaju duboke emotivne reakcije. Za ilustraciju jezivih prizora zločina prezentirat ćemo samo neke. Četnik od žene sa Osmača otima i odvodi njeno dijete od 14 godina. "Okolo podne je isti četnik, sa svojom pratnjom, ponovo ušao među narod, i kada je prolazio pored žene sa Osmača, ona mu je plačljivim glasom povikala gdje su joj dijete odveli i što ga ne vrate. Od bijesa četnik je isukao nož, i u njenom naručju zaklao dijete, koje je ona držala, psujući joj majku." Pored opisa masovnog ubijanja ili klanja, progona i silovanja u knjizi *Srebrenica 1995.* se prezentiraju i podaci o slučajevima sadističkog mučenja pojedinaca. Svjedoci govore o *oguljenom čovjeku* ("Bilo nas je šest u grupi, preostali su se razbježali kad smo naišli na jednog našeg oguljenog čovjeka, oči su mu bile povadene, uši i nos odsječeni."), o osobama koji su preklani *motornom pilom* ("Kada smo autobusom krenuli u Tuzlu, u mjestu Kravica, izveli su pet ljudi, koje nisam poznavala i motornom pilom ih poklali."), o *čovjeku koji je ispečen na ražnju* ("Zatim su me odveli do sljedeće kuće, gdje sam vidjela još stravičniji prizor, kako nabijenog na ražanj peku jednog čovjeka. Jedan od četnika me upitao: "Možeš li prepoznati ko je na ražnju?" Odgovorila sam da ne znam, jer se čovjek nije mogao identifikovati, zbog toga što je bio skoro pečen."), o *paljenju živog čovjeka* ("U međuvremenu je kroz otvoren prozor u salu ušao ogroman oblak dima strahovito neugodna mirisa. Tada je BANE rekao: "Vidite, majku vam jebem tursku, kako smrdite." Pod prozorom se čula vriska zapaljenog čovjeka. Bio je to Mujčić Asim, starac od 70 godina, jer je BANE dodao: "I njegov sin Omer Mujčić je zelena beretka. Tako ćete svi završiti.").

Psihološki komentar o ovim i sličnim slučajevima je suvišan. Pažljivi čitalac će uočiti i druge psihološke pokazatelje osobenih karakteristika ličnosti mučitelja i ubica muškaraca, žena i djece

Srebrenice. Gdje god su se nalazili, Srebreničani su očekivali da će biti mučeni. Mnogi su zbog toga izvršili samoubistvo. Osjećanje izgubljenosti i straha, ali i mirenja sa sudbinom, su ispunjavali opću psihološku atmosferu. Spoznaja ili naziranje blizine smrti ili, uglavnom za žene, osjećanje gubitka muževa, očeva i (ili) braće su bili prisutni u svim situacijama i vremenima. I svaka nada o pomoći drugih je izgubljena. Vojnici holandskog bataljona ništa nisu pomagali, iako su mogli i trebali. Pojedinci su očekivali da će im pomoći susjedi, prijatelji ili radne kolege. Naprotiv, većina je djelovala cinično i zlurado. Jedan očevidac ističe: "Krenuli smo i ne sluteći stvarnu namjeru naših dojučerašnjih komšija i kućnih prijatelja. Cijelim putem do škole stajale su naše dojučerašnje komšije, radne kolege i prijatelji sa osmijesima na licu punim zadovoljstva, znajući šta nam se sprema, iako smo svi, sto posto, bili nevini po bilo kom osnovu. Među njima kod pekare Fežić Raškaja vidio sam svoga dugogodišnjeg saradnika i kolegu sa posla B. N. koji se, prepoznavši me, cinički smiješio, beskrajno uživajući u mojoj patnji i bolu."

Na putu od Srebrenice do slobodnih teritorija prognanici su bili izloženi maltretiranju i ponižavanju od organiziranih ili spontano okupljenih Srba. "Sve do dolaska na slobodnu teritoriju - ističe O. E. iz Poznanovića - bivali smo maltretirani prilikom prolaska kroz mjesta naseljena srpskim življem i, čak, kamenovani od strane njihovih žena i djece tražeći od vojske da nas pobiju."

Dublja psihološka analiza dokumenata i svjedočenja o zločinima nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu će ukazati i na psihosocijalne korijene ove velike ljudske tragedije, otkrit će tragove dugogodišnje psihološke pripreme egzekutora zločina, otkrit će kognitivne i konativne činioce koji su, pored povijesnih, ekonomskih i ideoloških razloga, doprinijeli ovom grozomornom genocidu. Ova naša opća analiza prezentiranih činjenica ukazuje da su Srebreničani bili izloženi *dugim i ponavljanim traumatskim događajima*. U periodu od 6. do 11. jula 1995. su djelovali činioci zla i užasa koji, u dosadašnjim zbivanjima, nisu upoznati. Ubijanje bez suđenja, mučenja bez razloga, ponižavanja i

obezvrjeđivanje nemoćnih radi doživljavanja “moći” u stvarnoj inferiornosti, organizirano protjerivanje djece i žena, sve je to rezultiralo iz stoljećima njegovane mitske svijesti o potrebi vraćanja izgubljenih “svetih srpskih oblasti”. Jedna od njih je Argentarija (“Srebreni grad”). Ušli su u Argentariju, u lijepu Srebrenicu sa oreolom “časnih vitezova”, zapravo su u nju umarširale pobjesnele horde željne ubijanja i pljačkanja. “Hrabri vojnici” su ušli onda kada su osjetili i dobili prešutno odobrenje da “*zaštićena zona*” stvarno nije zaštićena. Da su očekivali i manji otpor i, možda, intervenciju holandskog bataljona, ne bi se usudili napasti Srebrenicu.

Psihološko objašnjenje njihovog grozomornog nasilja na nejakim i nemoćnim se zasniva i na njihovim spoznajama o vojničkim porazima od slabo naoružanih i nedovoljno ishranjenih vojnika Armije RBiH. Ustvari, to je jasan pokazatelj onoga šta oni ne žele. Ne žele prihvatiti istinu o ranijim vojnim porazima. I danas, u predanju, mitu i “naučnom” tumačenju povijesnih zbivanja, održavaju iluziju o “časnom i nepobjedivom srpskom vojniku” iako su, u dosadašnjim ratovima, od Kosova do naših dana doživjeli daleko više poraza nego pobjeda.

Da je genocid planiran i dugo pripreman govore i psihosocijalne činjenice. Stoljećima su djeca i odrasli slušali istu priču: o turskim “zulumima”, o sebi kao “pravednicima”, o drugim narodima kao “nasilnicima”, o “prisilnoj” islamizaciji, o uzvišenosti i “časnosti” hajdučkih i komitskih zlodjela. Ova neistina se, sudeći po svemu što se desilo Srebrenici i njenim mirnim žiteljima (ko zna po koji put) i to ne samo riječima mržnje, već i činovima zločina, jasno iskazala. Stoljećima taložena mržnja i svijest o opravdanosti mučenja, sadističkog izivljavanja i potreba ubijanja “polaganim” kidanjem dijelova tijela onih koji su “krivi” za njihove nevolje, izraz je njihove neostvarene zablude o sebi kao “nebeskom narodu”.

ISTINA O ZLODJELIMA⁹⁵
(“Genocid u Srebrenici “sigurnoj zoni”
Ujedinjenih nacija, jula 1992-1995.”
Sarajevo, 2000.)

Krivci ili sukrivci ratnih zlodjela, posebno genocida, ne govore sa kajanjima o njima. Ali i kad neki, između njih, i progovore o svojim zlodjelima, nikada ne izgovore punu istinu. I tada oni, obično gonjeni osjećanjem grižnje savjesti, *o razlozima i načinima izvršavanja zločina, ne govore* jezikom istine, već jezikom nesjećanja i traženjem oprosta. Zašto krivci ili sukrivci zlodjela skrivaju istinu? Da li zbog zaborava činjenice, straha od posljedica, odanosti ideologiji ili grupi kojoj pripadaju, ili zbog ranije izrečene zakletve šutnje ili Očito je da i ovo mogu biti razlozi, ali i da nisu jedini. Drugi, mislimo, izgledaju razumniji i uvjerljivi. Začetnici, nosioci i izvršioci zločina



intimno vjeruju da su silovanja, mučenja i ubijanja nevinih *pravedna djela*. Njihovo uvjerenje proizilazi ne samo iz osobnih, destruktivnih ili psihopatskih sklonosti, već i iz dobijenih *priznanja i (ili) crkvenih oprosta* za učinjena zlodjela.

Koliko će knjiga “Genocid u Srebrenici, ‘sigurnoj zoni’ Ujedinjenih nacija, jula 1995.” doprinijeti spoznaji istine o strahotnim zločinima u Srebrenici? Koliko ćemo i mi, nakon analiziranja Izvještaja generalnog sekretara UN-a, od 15. novembra 1999.

⁹⁵ Tekst je saopćen na promociji knjige: S. Čekić - M. Kreso - B. Macić, Genocid u Srebrenici, “sigurnoj zoni” Ujedinjenih nacija, jula 1995, knjiga 3, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunaodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 2000, koja je održana u Sarajevu 12. jula 2001.

i znalačkih komentara trojice profesora - Smaila Čekića, Muharema Krese i Bećira Macića, moći odgovoriti na pitanje koje je Kofi Anann, u tački 3. Izvještaja postavio: *zašto Ujedinjene nacije nisu osujetile srpski napad na Srebrenicu i one grozomorne događaje koji su uslijedili?* Zašto nisu, a mogli su kako tvrde neki, da zaustave srpske soldate da svoju, dugo razvijanu mračnu nakanu, pretvore u ono što je sudija Found Riad opisao kao "scene nazamislivog divljaštva: hiljade muškaraca je pogubljeno i zakopano u masovne grobnice, stotine muškaraca je zakopano živo, muškarci i žene su sakaćeni i poklani, djeca ubijana pred očima svojih majki, djed prisiljen da jede jetru svoga unuka. Ovo su istinske scene iz pakla, pisane na *najmračnijim stranicama ljudske historije.*" Da li će knjiga smanjiti ili eliminirati tokove krivotvorenja julskih događaja u Srebrenici čije posljedice osjećamo na svim razinama poimanja, i na općoj, i na grupnoj i na individualnoj? Da li će svijet izvan nas, posebno najodgovornije institucije i pojedinci, biti kritičniji prema sve glasnijim pokušajima umanjivanja odgovornosti onih koji su bili u ulozi zaštitnika "sigurne zone"? Da li možemo očekivati da će začetnici, nosioci i izvršioци zlodjela nad Srebreničanima shvatiti da oni nisu ono što su možda mislili, da jesu hrabri branioci "*srpske čestitosti*", *poklonici "čojstvenosti i časnosti"*, **već sadistički mučitelji, silovatelji, hladnokrvne ubice djece, žena i staraca?**

Da li će? Uvjereni smo da će doći do promjene u poimanju. Promjene će doživjeti ne samo oni koji malo znaju kako o općim i posebnim *uzrocima* tragedije Bošnjaka, žitelja Srebrenice, tako i o *načinima* mučenja i ubijanja nedužnih koji u dosadašnjoj povijesti nisu identifikovani, već i oni koji žele da dublje i šire spoznaju moguće uzroke i posljedice. Činjenice, sadržane u sva tri dijela knjige, uvjerljivo govore. Govore o ranije planiranom, racionalno sprovedenom i uspješno, od šire javnosti, sakrivanom *masakru nad Bošnjacima u Srebrenici*. Otkrivaju prividnu naivnost, a suštinsku perfidnost onih koji su imali mandat "da odvrte napade" na Srebrenicu. Spoznat će iz prezetiranih činjenica da je planirani genocid u Srebrenici nagoviješten. Moglo se iz izjava i postupaka srpskih soldata od prvih dana agresije, od aprila 1992. do juna 1995.,

predvidjeti ili bar nazrijeti šta će se desiti Bošnjacima sela i gradova u koje umarširaju trupe srpske soldateske. U svim prethodnim periodima prije osvajanja agresori su vršili *genocid*. U Srebrenici, koja je, kako su izjavljivali, srpski grad i koju su smatrali gradom od prvorazrednog strateškog značaja, se moglo očekivati sve najgore. U neposrednoj pripremi nisu prezali ni od čega. Prijetili su vojnicima Ujedinjenih nacija da će ih poubijati, ako se suprotstave njihovim namjerama, spoznali su iz postupaka blagonaklonjenosti komandanata da *neće doći do vazdušnih udara NATO-a*, lagali su da ih pripadnici Armije Republike Bosne i Hercegovine stalno napadaju i da su oni, iako “poštuju” sve rezolucije o “zonama sigurnosti”, prisiljeni da se brane od tih, svakodnevnih, napada. Kritičnija analiza Izvještaja i uvjerljiva zapažanja autora knjige nam omogućavaju da spoznamo šta je istina, a šta laž, šta je bilo moguće, a šta nije, i da li su ili nisu odgovorni za tragediju Srebreničana pojedinci i institucije UN. Na jednom mjestu autori naglašavaju da je *“odgovornost evropske i međunarodne zajednice za neadekvatno reagovanje na zločine u Bosni očigledna. Evropa i svijet su se pretvarali da štite ljudska prava. Zbog Bosne, kako je 27. jula 1995., pisao Mazovjecki, “na kocki su sama stabilnost međunarodnog poretka i principi civilizacije”.*

Iz izrečenog je vidljivo da smo, iz mnoštva pouzdanih i poučnih detalja sadržanih u ovom izvanrednom i dokumentima bogatom djelu, prezentirali samo neke. Izvještaj generalnog sekretara je svojevrsni dokument o *odgovornosti UN, kojoj su vjerovali Bošnjaci, a koja je ispoljila bezvoljnost u zaustavljanju agresije na Srebrenicu. Odlučnim zaustavljanjem agresivnih pokreta, dobro naoružanih i sitih srpskih soldata, a to je bilo moguće, bio bi spriječen genocid nad Bošnjacima.* Ne bi došlo do užasa koje i sada neposredno osjećamo i preživljavamo. Iako je Izvještaj, kako autori ukazuju, važan korak u rasvjetljavanju uzroka i posljedica genocida u Srebrenici, ipak i on ne otkriva sve ono što se vjerovatno dešavalo u danima prije napada na “zonu sigurnosti”, a naročito u danima julskog masakra nedužnih. Iz iskazanog se i dalje nazire potreba opravdavanja onoga što se stvarno ne treba i ne može opravdati. *Istina i samo istina je potrebna, i to ne samo majkama,*

*djeci, braćama i sestrama mučeničkom smrću umrlih Srebreničana i nama koji duboko saosjećamo sa žrtvama tragedije, već i svim dobronamjernim ljudima Evrope i svijeta koji u činu genocida nad Bošnjacima naziru **hod povampirenog fašizma**. Iz knjige izvire i potreba da se svi začetnici, nosioci i izvršioczi zla, kao i oni koji su mogli i bili dužni da spriječe zlo, nađu pred licem pravde. Ni jedna osoba, za koju se pouzdano zna da je kriva, ne smije biti prepuštena spokoju mirnog života. Glavni začetnici, nosioci i izvršioczi genocida snose najveću odgovornost. Ali, osudom njih za zlodjela koja su počinili ne mogu se osloboditi odgovornosti "mali ljudi". U atmosferi koja sada vlada dugo ćemo čekati izlive kajanja nosilaca i izvršilaca zla, bez kojih nema onoga što svi želimo - života u toleranciji različitosti.*



ISKAZI NEVINIH MUČENIKA
(“Zločini u Vrbani jula 1993.”,
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava,
Sarajevo, 2001.)

Naučna studija “*Zločini u Vrbani jula 1993.*”⁹⁶ vraća nas u julske dane, u dane grozomornih zločina, nasilja i, za normalni ljudski um, neshvatljivih zlodjela nad Bošnjacima. Govor dokumenata, fotosa i iskrenih izliva

paćenih i masakriranih žitelja Vrbanje je strašniji od jezika i prizora, ljudskom maštom iskonstruisanih, horor filmova. Iako činjenice, svojom unutrašnjom *autentičnošću* uvjerljivo govore da se zločin i genocid zaista desio, ipak sam i ja, nakon vrlo temeljitog iščitavanja knjige “Zločini u Vrbani jula 1993.” ostao ljudski zbunjen, u nemogućnosti da prihvatim da su strahomorna zlodjela mogli vršiti ljudi nad drugim ljudima, komšije nad komšijama samo zato što su drugi **drugačije nacionalnosti i vjeroispovijesti**. A očigledno je da su, kako preživjeli izjavljaju, mogli “urezivati ustaške simbole u tijela žrtava”, prisiljavati Bošnjake da “jedu čikove cigareta”, “da vrše perverzne radnje” i da rade sve ono što je u njihovoj, bolesnoj nadmenosti, shvaćano “opravdanim”. Nasilnici su Bošnjake i duhovno ponižavali i “razapinjali i masakrirali”, a njihove kćeri, sestre i supruge “grupno silovali”. Svaka ispovijest je uvjerljiv pokazatelj zločina. Radi ilustracije citirat ćemo samo neke detalje iz izjava pojedinaca koji su i na vlastitoj koži osjetili torturu i bili očevici ponižavanja, sadističkog mučenja i ubijanja drugih i to ne samo muškaraca, već i žena, i ne samo odraslih već i djece, pa čak i beba. U

⁹⁶ Knjiga je promovirana u Bugojnu 28. 7. 2001. godine. Tekst promotivne riječi je objavljen u Glasniku Rijaseta islamske zajednice, broj 9 - 10, 2001, pod naslovom “Zločini u Vrbani jula 1993.”

WC-u kafane "Ritmo", u koji su zatvorili Š. S. iz Donjeg Vakufa, kako ističe, "pet pripadnika, ekstremista HVO-a, naizmjenično su ulazili kod mene u WC te kafane i naizmjenično me silovali i vršili nadamnom obljubu. Prvi mi je naredio da se skinem, pri tome je imao čarape preko glave i lica, prislonio me uza zid i izvršio silovanje. Ja sam se pokušala odbraniti, ali me je on udario šamarom i zaprijetio mi da će me ubiti ako se budem opirala i vikala, pa nisam smjela vrištati niti vikati dok me je silovao i to je vršio oko 15 minuta. I ostala četvorica su imali čarape preko glave i lica i svaki od njih mi je prijetio da će me ubiti ako se budem branila ili vikala Poslije naizmjeničnog silovanja, izvršenog od njih, svih pet, bila sam sva bolesna, slomljena i iscrpljena." Ista zatočenica je očevidac strahovitog prizora klanja civila. Izjavila je, u toku svjedočenja, da su ovog civila dovela trojica pripadnika HVO-a pred istu kafanu u kojoj je ona silovana. "Kada su došli do nas jedan mi je rekao: 'Gledaj balinko kako se kolje balija, ako ti vidim suzu u očima i ti si gotova.' Tada je jedan od njih toga civila uhvatio i držao za lijevu ruku, a drugi za drugu, dok mu je treći odrezao nos i uši, te ga je jedan uhvatio za kosu i potegao mu glavu unazad, odnosno jedan mu je od ovih koji ga je držao za jednu stranu odrezao nos i jedno uho, dok je onaj treći koji mu je stajao iza leđa, a nakon što je jedan od onih koji su ga držali zategao mu glavu unazad potežući za kosu, zaklao ga nožem. Tako što je nožem prerezao s prednje strane vrat i tako ga zaklao. Ja sam to morala sve gledati i civila koga su tako mučili i zaklali jaukao je dok su mu odrezivali nos i uši, a onaj treći ga je ubadao nožem u leđa i tom prilikom civil je kriknuo." I iz kazivanja A. K. iz Vrbanje vidljiv je sadizam, cinizam i životinjska ćud jednog od istaknutijih krvnika Slavka Šakića. Šakić je, ističe A. K., "naredio da legnem, potrbuške na patos a kada sam to uradio, rekao mi je da pružim desnu ruku na kojoj je ugasio cigaru, čik bacio na patos, a zatim naredio da ga uzmem u usta i pojedem što sam i učinio. Nakon toga je bacio foliju od cigareta, naredio da je uzmem jezikom i pojedem što sam, takođe, morao učiniti. Isti je nastavio sa psihičkim maltretiranjem i ponižavanjem mene kao čovjeka i ličnosti, naredivši da obližem njegove vojničke čizme i da polížem pljuvačku koju je predhodno ispljunuo na patos. Sve sam to morao da uradim, a u

jednom trenutku Šakić me upitao da li sam završio sa lizanjem. On me upitao da li sam polizao svaku kapljicu od njegove pljuvačke. Odgovorio sam da dobro ne vidim, nakon čega me je pendrekom udario iza uha od koga udarca sam bio u polusvjesnom stanju, a Šakić je pendrekom nastavio da me udara po leđima.” Očevici zločina u Vrbanji ukazuju i na ponašanje nekih komšija Hrvata. Kazivanje A. B. iz Vrbanje je reljefan primjer neočekivanih ponašanja komšija. “Kada smo došli do kombija - ističe A. B. - ja sam išao prvi. Ivica Vučak mi je naredio da ruke naslonim na kombi, a da noge raširim, a zatim me je počeo tući palicom. To je trajalo oko pola sata, a sve to vrijeme su bile okupljene komšije, među kojima je bilo i žena i djece, koji su to gledali sa odobravanjem.”

U procesu sagledavanja onog što sam, nakon analiziranja sadržaja **uzorne naučne studije** “Zločini u Vrbanji jula 1993.”, čiji su autori prof. dr. Smail Čekić, prof. mr. Muharem Kreso, prof. dr. Bećir Macić, doc. Muhamed Šestanović, Abdulah Jeleč i Edin Ramić, najpotresnije doživio su **iskazi svjedoka grozomornog zločina** u Vrbanji. Trideset iskaza svjedoka i 24 dokumenta koji su dati u Prilozima knjige reljefno ilustriraju i uvjerljivo govore o onom što su vrsni istraživači u **sedam poglavlja**, teorijski i empirijski, razradili. Od prvog poglavlja - *Bugojno-razvoj i prilike do agresije* - do sedmog poglavlja - *Odgovornost za zločine* - čitalac će spoznati i intimno prihvatiti činjenice o kojima autori pišu. Uvjerit će se da je *planiranje i učešće Republike Hrvatske u zločinima, događaji koji su prethodili zločinima, načini izvršenja zločina kao i posljedice koje su iz njih rezultirale, bile u funkciji realizacije velikodržavnog hrvatskog projekta*. U projektu je, teorijski i operacionalno, razrađen dogovor Tuđmana i Miloševića iz Karađorđeva o “nužnosti” podjele Bosne i Hercegovine. Zločini i genocid u Vrbanji, kao i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine, su rezultirali iz uvjerenja vladajućih režima Srbije i Hrvatske da je opstanak *Bosne i Hercegovine u njenim povijesnim i prirodnim granicama nemoguć*. “Etničko čišćenje” ili, kako su ga nasilnici perfidno proklamovali, “humano preseljenje” je nužan i “pravedan čin”. Za ostvarenje ovih, mračnih neljudskih zamisli, svi vidovi nasilja nad Bošnjacima su krvnicima “unaprijed oprošteni”.

Profesionalno zainteresovani čitaoci će u knjizi “*Zločini u Vrbanji jula 1993.*” uočiti opće i posebne razloge bez kojih, danas, nije moguće sagledati okolnosti i događaje koji su prethodili zločinima u Vrbanji i, najvjerojatnije, zašto su pojedinci, navedeni u knjizi, u toku strahovlade HVO-a u Bugojnu nosili u sebi toliko *mržnje i divljaštva*. Ova saznanja će im, takođe, pomoći u dubljem sagledavanju uzroka i posljedica genocida nad Bošnjacima koji se, u toku agresije, vršio u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Očito je da su zločini i genocid nad Bošnjacima vršeni radi ostvarenja monstrumskih ideja o opravdanosti *teritorijalnog širenja* Srbije i Hrvatske na račun Bosne i Hercegovine. U glavama idejnih začetnika, nosilaca i izvršilaca genocida nad Bošnjacima utkana je ova nerazumna, neistinita i nepravedna ideologija, ideologija koja je rođena prije jednog stoljeća i koja je, u njemu, razvijana i na zločinačke načine ispoljavana. Zločini u Vrbanji, onako kako su dokumentirani i interpretirani u knjizi, su vidljiv pokazatelj destruktivne idejne mašinerije, nemilosrdnog njenog ostvarivanja na nevinim žiteljima Vrbanje i ponašanja krvnika koji očekuju *nagrade* i priznanja za postignute uspjehe u “čišćenju povijesnih hrvatskih prostora od balija.”

Knjiga je podstrek historičarima, sociolozima, psiholozima, politolozima i drugim istraživačima u traganjima za istinom. Bez spoznate i saopćene istine o uzrocima, tokovima i posljedicama zločina nad Bošnjacima i pripadnicima drugih naroda, koji Bosnu i Hercegovinu doživljavaju svojom jedinom domovinom, nema ni pomirenja ni suživota. Knjiga “*Zločini u Vrbanji jula 1993.*” je podstrek i put zašto i kako treba istraživati ono što bi, ako ne bude istraženo, tokom proticanja vremena moglo biti *zaboravljeno*. Koje posljedice zaborav genocida nad Bošnjacima sobom nosi svi smo, intimno, toga svjesni.

ZLOČINCI I NJIHOVA ZLODJELA
Eset Muračević: Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći
1992. - 1995., Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo,
Sarajevo, 2001.

Dokumenti, sadržani u knjizi Eseta Muračevića “**Ubijene i nestale žrtve u Vogošći 1992. -1995.**”⁹⁷, govore istinu o zlodjelima. Istinu govore fotosi ubijenih i nestalih Bošnjaka, skeleti iskopani iz grobnica masovnih, izrečene uvrede bahatih i sadizmom opijenih krvnika, svjedočenja preživjelih iz mučilišta vogošćanskih. Svi su krvnici, u danima paljenja i klanja, bili na okupu: i mlađi i stariji, i nepismeni i školovani, i komšije i “srbijanske delije”. U istom hodu mučenja i ubijanja su “domaći” mučitelji i, po zlu poznati Šešeljevi i Arkanovi soldati, željni pljačke i prolijevanja krvi nevinih žitelja Svraka, Tihovića i drugih dijelova Vogošće. Krvnici su znali od ranije koga treba ubiti, nakon prethodnog mučenja, koga treba mučiti sa



neprikrivenim zadovoljstvom, koga treba protjerati, čije kuće, nakon pljačke, treba spaliti. I mjesta za maltretiranja i strahotna mučenja su izabrana: “Bunker” (poznatiji kao “Kod Sonje”), “Nakina garaža”, “Planjina kuća” kao i podrumi koji su od zlotvora procijenjeni prikladnim mjestima za njihova sadistička izživljavanja i silovanja i to, ne samo žena, već i djevojčica. Autor dokumentirano govori o ljudski neshvatljivim zločinima dobro naoružanih, pohlepnih i alkoholom

⁹⁷ Knjiga je promovirana 18. 9. 2001. godine u Vogošći (Sarajevo).

natopljenih krvnika. I autorova zatočenička viđenja mučenja drugih i opisi **osobno doživljenog** brutalnog nasilja, daju objektivnim činjenicama *emocionalno dublju uvjerljivost*. U toku sedmomjesečnog zatočenja vidio je prizore zla koje, ni u snu, nije mogao odsanjati, a kamoli u zbilji doživjeti. Doživio je strahote mučenja i dubinu osobnog ponižavanja i to ne od nekih *nepoznatih, dalekih* već od **bliskih**: od ranijeg druga, komšije ili radnog kolege. Jedan od njih je Predrag Živković Božur s kojim je Eset dugi niz godina drugovao. Iako su, kako kaže Eset, “skupa išli na turneje, svirali gitare...” Božur ispoljava ponašanje koje Eset, očito je, nije mogao od Predraga Živkovića, svog ranijeg kolege iz Radničkog kulturno-umjetničkog društva “Unis”, očekivati. Doživio je od Božura ne samo osobno vrijeđanje i “udarac nogom u glavu u predjelu lijevog uha”, već što samo osoba zadojena mržnjom i svirepošću može riječima i ponašanjem iskazati. Eset Muračević piše:

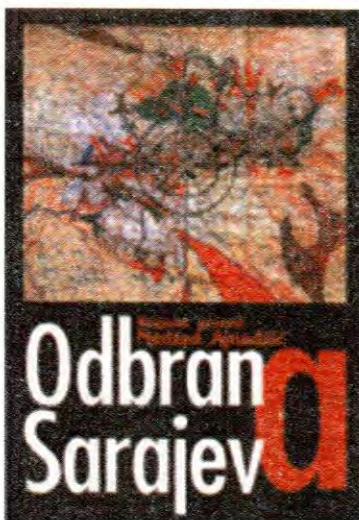
“Vi naše sunetite, a mi ćemo tebi odrezati jaja, životinjski urliče Božur. Bajonetom mi otkida dugmad na šlicu. Hladno sječivo dodirnilo je moj polni organ.” Očito je da bi ovaj krvnik učinio što je namjeravao da ga, iz kozna kojih razloga, ali sigurno ne iz ljudskih, u tome nije spriječio njegov saučesnik Nele. Autor otkriva načine mučenja Bošnjaka koje, danas, ni u najjezivijim horor filmovima ne možemo vidjeti. Eset Muračević navodi imena zatočenika i grozomorne načine mučenja i ubijanja Bošnjaka i Bošnjakinja: “Nakon uboda bajonetima, živog posipali benzinom i palili”; bratu i sestri “velikosrpski zločinci su odrezali prste na rukama i nogama, a potom ih zaklali”; “tjerali su ih da jedu kuhinjsku so i danima mučili žeđu, a potom ih natjerali da sami sebi iskopaju grobnice”; “Hasana Abaza su natjerali da sa jednog podzida, visokog oko tri metra, dvaput skoči ‘laste’ na kameni pod”; “tjerali su ih i da homoseksualno opšte” i da, kako autor ističe, “zlostavljaju na način čije iznošenje nije za javnost”.

Svaki čitalac knjige “Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.-1995.” će, nakon iščitavanja napisanog, pažljivog percipiranja fotografija zatočenika vogošćanskih logora - mučenih i ubijenih Bošnjaka, nakon intimno doživljenih potresnih ponašanja rodbine žrtava u situacijama u kojima su se nalazili (u toku traganja za

nestalim, pri ekshumaciji ili na dženazama), **osjetiti dubinu stradanja Bošnjaka**, *nepravdu* koju su im nanijeli oni koji misle da su pripadnici “nebeskog naroda”. Međutim, oni će i dublje spoznati opravdanost shvatanja da *nema pomirenja* bez istine, niti suživota bez osude začetnika i izvršilaca zločinačkih djela i to ne samo “glavešina zla” Radovana Karadžića, Ratka Mladića, Momčila Krajšnika i njihovih najbližih sljedbenika, već i “malih krvnika”. Imena “malih krvnika” vogošćanskih zločinaca, koji se ne razlikuju po potrebi, već samo po **načinu realiziranja** planiranog genocida nad Bošnjacima, navedena su u knjizi Eseta Muračevića. U njihovim mišljenjima, ponašanjima utkana je ista mračna, velikosrpska ideja, ista pljačkaška narav ih je vodila i ista dubina mržnje prema Bošnjacima ih je povezivala. Kakva je razlika u namjerama i djelima prof. dr. Nikole Poplašena, republičkog povjerenika “Srpske RBiH” ili Jovana Tintora prosječnog vogošćanskog molera i, naprimjer, dvadesetogodišnjeg mladića Mite Nešića iz Svraka koji sa “isukanom kamom zarobljenim Bošnjacima prijeti kako ‘*balijsku djecu čim se rode treba iz kolijevke bacati uvis i dočekivati na bajonet*’ ili, pak, Bobana Lazića iz Krivoglavaca koji “učestvuje u silovanju desetogodišnje retardirane djevojčice i njene osamdesetogodišnje nane?” Moguće je govoriti o razlici u širini ispoljavanja zločina, a ne u **slabijoj ili jačoj mržnji** prema Bošnjacima. Mržnju je mučenjem glađu zatočenika ispoljio i Marinko Soldo, koji danas živi u Federaciji. Autor se s pravom pita hoće li Marinko Soldo “smoći snage da progovori istinu o stradanju Bošnjaka, ostaje da se vidi”.

Svjedoci golgote vogošćanskih kazamata u knjizi Eseta Muračevića govore i o ponašanju komandanta UNPROFOR-a Lewisa MacKenzija. Iz njihovih izjava se može nazrijeti šta srpski zločinci čine radi sakrivanja zločina. Za Lewisa MacKenzija se peku jagnjad i dovode se mlade djevojke. Ahmed Hido, svjedok dolaska MacKenzija ističe da smo “u sobama iz kojih su izvedene djevojke, zatekli nered, nered koji je ukazivao na seksualno izživljavanje.” Izjave svjedoka dovoljno govore o lošem ponašanju čovjeka koji je poslat ispred OUN-a u Bosnu i Hercegovinu.

Knjiga govori o zločincima i njihovima zlodjelima. Međutim, ona ne ostaje samo na opisu osobina ličnosti zločinaca i načinu realiziranja genocida nad Bošnjacima. Autor želi da otkrije **korijene** srpske mržnje prema Bošnjacima, da je sagleda u razini njene uronjenosti u individualnoj i grupnoj svijesti agresora. U pitanju “*Bože. Otkuda tolika mržnja?*” - *sadržana je potreba iznalaženja odgovora na porijeklo, u toku agresije, izrazito ispoljene srpske mržnje.* Eset Muračević nastoji spoznati i pokazati izvore **duhovne snage** izgadnjelih i izmučenih Bošnjaka, ispoljene u *trpljenju* fizičke i psihičke torture i u, za krvnike, neshvatljivom *unutrašnjem otporu*. Ispoljavali su je ne samo pojedinci, već većina i to ne samo u Vogošći, već i u svim gradovima i selima u kojima su srpski soldati gazili. U ličnosti i uzvišenom ponašanju mjesnog imama Hasiba Ramića autor otkriva dubinu i plemenitost bošnjačke duše. Zločinci su, pred njim, ubili njegovo četvero djece, a njega i njegovu suprugu zaklali. Ostale su njegove riječi koje govore o snazi plemenitog čovjeka, a kroz njih i o duhu svih mučenih i ubijanih Bošnjaka: “*Mogu nam uzeti živote, ali ne mogu dušu.*” Riječi Hasiba Ramića su riječi bosanskohercegovačkog iskona. One su eho stoljetnog bošnjačkog stradalništva, ali i nadživljavanja doživljenih strahota. U jedanaest genocida, u jednom stoljeću, su nas mučili, ubijali, protjerali, ali nikad nisu mogli, niti će ikada moći, da ostvare ono što žele: **da nas više ne bude**, da se više ne rađamo, rastemo i umiremo prirodnom smrću na svojoj zemlji na kojoj tisuću godina živimo. Jer, kako kaže Musa Ćazim Ćatić, “*preživjet ćemo jer su naša mjerila drukčija i naša osjećanja dublja toplija, jer se ne bojimo ni drugih ni drugačijih ni boljih, jer se sami sobom grijemo.*”



**GRAD JE BRANJEN
UMOM I SRCEM**
(Nedžad Ajnadžić: *Odbrana
Sarajeva*, ITD 7, Sarajevo 2000.)

Napisane su, pišu se i pisat će se knjige o nadljudskom otporu jednog evropskog grada, o otporu običnih ljudi koji su inteligentnim i kreativnim rješenjima kompenzirali oskudno vojničko znanje, o braniocima grada Sarajeva koji su osjećali bilo izgladnjelih, promrzlih i svjetlosti željnih građana. Pisat će se, ali se nikad neće do kraja ispisati sve ono što je branioce Grada činilo istrajnim u otporu, što im je davalo unutrašnju moć da ne pokleknju pred brojnijim, oružano moćnijim i vojnički dobro opremljenim soldatima, soldatima koji su pokrenuti i nošeni uvjerenjem da će lahko zagospodariti trgovima i mahalama Sarajeva⁹⁸. *U literarnim ostvarenjima, u publikovanim dnevnicima i memoarima, u pričama očevidaca o zbivanjima u danima opsade Sarajeva nalazimo opise doživljenih događaja, subjektivnih procjena uspjeha i promašaja, uloga pojedinaca u trenucima presudnih odluka, optimističkih ili pesimističkih naziranja ishoda poduzetih odbrambenih aktivnosti. Nesporno je da svi napisani doživljaji, literarne reminiscencije, osobne procjene tokova i ishoda za obranu Sarajeva važnih odluka, su zapisi od trajne vrijednosti. Sve to sada služi boljem sagledavanju zbivanja u danima opsade Sarajeva, a bit će od velike koristi budućim analitičarima tih zbivanja.*

Struktura, sadržaj i način tretmana vojnih, političkih, socioloških i psihosocijalnih dimenzija odbrane Sarajeva, sadržane u **šest organski povezanih poglavlja**, ukazuje na naučnu i društvenu vrijednost knjige

⁹⁸ Knjiga je, pod istim naslovom, promovirana 12. 9. 2002. u Sarajevu. Prikaz je objavljen u Glasniku Rijasetu islamske zajednice, broj 3 - 4, 2002. pod naslovom "Odbrana Sarajeva".

“Obrana Sarajeva” generala Nedžada Ajnadžića. U tretmanu sadržaja poglavlja autor ispoljava: (1) **svestranost** u sagledavanju povezanosti između vojnih, političkih, socioloških i socijalnopsiholoških **procesa** koji su se odvijali u Jugoslaviji prije početka agresije (predratna politička kriza, disolucija SFRJ, politička previranja u BiH i u Sarajevu posebno) i odbrane Sarajeva i okoline (paradigma odbrane Bosne i Hercegovine), (2) **dubioznost u sagledavanju** stanja opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, oblika vojno-političkog odbrambenog organizovanja i karakter društveno-političke orijentacije boraca prvih sarajevskih odbrambenih formacija **u početku agresije**, (3) **temeljnost** u političko-sociološkoj analizi 1. korpusa Armije RBiH, (4) **odmjerenu objektivnost** u procjenjivanju uloge i ponašanja međunarodne zajednice prema agresiji na Bosnu i Hercegovinu i vojnoj opsadi (blokadi) Sarajeva, (5) **uvjerljivost** u opisu demografsko-psiholoških karakteristika poginulih boraca 1. korpusa u odbrani regije kao i u označavanju broja, datuma i mjesta njihove pogibije i (6) u **naučnoj zasnovanosti** gledišta o Sarajevu kao paradigmi odbrane Bosne i Hercegovine.

U okviru napisanog o opsadi Sarajeva i različito ispoljenim vidovima otpora njegovih građana vidljivo je koliki je bio nesrazmjer između velike vojne moći i strateški i taktički povoljnijeg položaja srpskih vojnika, koji su opasali Grad silnom vojnom tehnikom i ljudstvom, i stvarno slabe oružane moći, oskudno obučenih i odjevenih i neishranjenih branilaca. Ali, nesrazmjer nije rezultirao u slomu odbrambene kičme Grada, Armije BiH, iako su neki međunarodni akteri prognozirali brzi ulazak Mladićevih soldata u srce nezavisne države BiH, u njen glavni grad. **Brigadni general Nedžad Ajnadžić u svojoj dokumentarnoj, na empirijskim podacima fundiranoj, plastično pisanoj, autentičnim fotosima obogaćenoj i vrlo podsticajnoj knjizi “Obrana Sarajeva”** odgovara, između većeg broja vojnih, političkih i socioloških pitanja, i na jedno krucijalno psihosocijalno pitanje: “Ko je odbranio Sarajevo?” “Narod i njegova vojska - piše autor - su branili ono što je već postojalo i u njihovoj duši, u njihovom običajnom i porodičnom životu. Te vrijednosti, zapravo, sa sobom je u rat ponijela u potpunosti boračka populacija Sarajeva i BiH, i u

neravnopravnoj borbi ih sačuvala i dogradila - oplemenila junaštvom, patriotizmom i moralnim samopožrtvovanjem u borbi za slobodu i dostojanstven život budućim generacijama.” U rasvjetljavanju političkih previranja prije agresije, stanja ONO i DSZ u početku agresije, tretmana agresije na BiH i vojne opsade Sarajeva u pisanim i izrečenim izjavama međunarodnih zvaničnika, u socijalnopsihološkoj analizi korpusa Armije BiH i, posebno, u tokovima i ishodu obrane Sarajeva, osjeća se duboka, humana nit utkana u sve pore vojnih zahvata, osjeća se onaj nemušto iskazani govor prkosa i hrabrosti i spremnost na žrtvu u odbranu pravde i ljudskog dostojanstva. *Iz vrlo uvjerljivih, naučno provjerenih, podataka iskazanih u tabelama i grafikonima i opisanim razumljivim riječima se nazire potreba za govorenjem istine, potreba da se ukaže na stvarne događaje na stvaran način.* Čitaoci, a pogotovo oni koji su tim danima bili u žiži bitaka, koji su umom i srcem branili svoja ognjišta, svoju djecu, svoj grad i svoju domovinu, će naći potvrdu svojim sjećanjima i doživljajima. U knjizi će naći argumentirane odgovore i oni koji o slavnim danima otpora Sarajeva oružano moćnijem agresoru traže naučno pouzdane informacije, vidjet će ih očima nepristrasnog istraživača, ali ne samo savjesnog analitičara, već i aktivnog sudionika u ulozi vrsnog komandanta.

CRTE LIČNOSTI KOMANDANTA
**(Murat Kahrović: *Seferovo ratno doba*,
GIK "OKO", Sarajevo, 2002.)**

Murat Kahrović nas uvodi i vodi kroz zbivanja koja su još uvijek svježija u našim sjećanjima, ukazuje na njihove uzroke i tokove odvijanja, upoznaje nas sa mjestima odlučujućih bitaka slaboooružanih, oskudno obučanih, vojnički neiskusnih i nedovoljno ishranjenih branilaca Sarajeva i Bosne i Hercegovine.⁹⁹ Pokazuje kako je, kada duhovna snaga branilaca naroda nadvlada moć oružane i položajne premoći soldata srpskih korpusa i hrvatskih postrojbi, moguće iznaći rješenje i izboriti pobjedu iz vrlo kompliciranih tadašnjih ratnih situacija. Piše i o osobno viđenom i doživljenom herojstvu, dinamičkoj fleksibilnosti i dubokoj usađenosti čestitosti i pravednosti branilaca Republike Bosne i Hercegovine. "Obični ljudi od krvi i mesa - piše autor - bez ratnog iskustva i sa minimalnom količinom oružja i municije, ali naoružani bosanskohercegovačkim patriotizmom, pravili su začuđujuće podvige i svojim životima branili ono što se praktično i nije moglo braniti."

U dušama učesnika slavni bitaka na Skenderiji, Dobrinji, Pofalićima, Oriću, Volujaku, Žući i inim ratištima širom Bosne i Hercegovine, i danas žive sjećanja na dane neustrašivih podviga pojedinaca, na djela koja je teško riječima iskazati. U podvizima branilaca utkana je izuzetno velika i nesvakodnevna motivacija o kojoj će, vjerovatno je, i psiholozi, a ne samo historičari i vojni stručnjaci, iskazati



⁹⁹ Knjiga je, pod naslovom "Crte ličnosti komandanta", promovirana 12. 9. 2002. u Sarajevu.

svoj sud i divljenje. Dosadašnja gledišta vojnih psihologa o mogućnostima čovjeka u ratu ne mogu objasniti one duboke korijene, one nevidljive niti, unutrašnje porive koji su, sami po sebi, izazvali čuđenje kod dobronamjernih, nadu kod mučenih i progonjenih i strah kod zlotvora koji su mislili da će umarširati u Sarajevo za nekoliko dana i da će, kako kaže Murat Kahrović, “zaigrati užičko kolo na znamenitoj i u svijetu poznatoj Baščaršiji”. Ne samo da nisu zaigrali, već su morali bježati čak i iz mjesta u kojima su mislili da će zauvijek ostati.

Iz redova visoko motiviranih branilaca Republike Bosne i Hercegovine izrastali su i vrsni komandiri i komandanti. Uspješno vođenje neprekidne borbe sa brojnijim, mnogo bolje naoružanim i vojnički bolje istreniranim vojnicima JNA i njihovim sljedbencima, četnicima, a kasnije i sa vojnicima Armije Republike Hrvatske i postrojbama HVO, bilo je moguće zahvaljujući vojničkom znanju, sposobnostima pouzdanog procjenjivanja teških okolnosti u kojima su se nalazili branioci i, posebno, stvaralačkim sposobnostima komandnog kadra. U odsudnim danima odbrane brojni komandiri i komandanti su ispoljili osobine koje su bile primjerene vrlo kompleksnim ratnim situacijama. Murat Kahrović, u karakterizaciji komandnog kadra, ističe da se “u glavnoj komandi naše Armije zaista izgradio i izrastao homogen kolektiv obučenih i iskusnih operativaca, dobrih organizatora i graditelja vojničkih kolektiva i zavidnih obavještajnih kadrova. Uspješna borbena dejstva naših jedinica na svim frontovima bila su rezultat kvalitetnog stručnog rada komandanata bosanske armije i njihovih saradnika: Jove Divjaka, Stjepana Šibera, Rifeta Bilajca, Zićre Suljevića, Rasima Delića, Mustafe Polutka, Muhameda Vejzagića i drugih.” Svaki od njih, kao i drugi koji nisu u ovoj prilici spomenuti, zaslužuju, po mom uvjerenju, monografiju o njima i njihovom djelovanju u sudbonosnim danima odbrane Bosne i Hercegovine. Neustrašivi vojnici i njihovi komandiri i komandanti su kreatori nedavnih, povijesnih zbivanja koji su označeni, ne bez razloga, “čudom bosanskog otpora”.

Iz naslova knjige “Seferovo ratno doba” vidljiva je i potreba Murata Kahrovića da dublje i šire sagleda, u svim godinama rata, a posebno u 1992. i 1993. godini, mjesto i ulogu Sefera Halilovića, jednog iz plejade vrsnih komandanata Armije RBiH. Iz Kahrovićevog opisa strukture ličnosti Sefera Halilovića, njegovog vojničkog načina mišljenja i ponašanja i ugleda kojeg je uživao među borcima moguće je izreći nepristrasnu ocjenu o njemu kao vrsnom komandantu. Zapravo, iz psihološke analize izrečenog o ličnosti i ratnom djelovanju Sefera Halilovića možemo i sami donijeti sud o veličini njegovog vojničkog djela. Murat Kahrović piše da je Sefer Halilović čim je stao na čelo bosanske Armije “pozvao borce da se časno i viteški bore protiv fašističkog agresora, protiv zločina, da spašavaju narod, posebno žene i djecu bilo koje vjere i nacije, jer se naši borci u svemu moraju razlikovati od četničkih zlikovaca”; jedan od značajnih Seferovih uspjeha je i “efikasnije popunjavanje i raspored stručnih kadrova sposobnih za izvršenje složenih operativno-taktičkih procjena, kao i uspostava funkcionalnog mehanizma rukovođenja i komandovanja”; “događaji 02. maja 1992. godine zorno potvrđuju ispravnost Halilovićeve procjena koje se, sem nebitnih detalja, u dlaku poklapaju sa događajima na terenu”; “već smo ranije u nekoliko navrata potcrtavali tu Halilovićeve nsvakidašnju sposobnost predviđanja i predupređivanja događaja. Bitka za Predsjedništvo eklatantan primjer kako dobar vojskovođa, a on vojskovođa tada nije bio, ne samo uspješno vodi rat, nego i predviđa, planira i predupređuje događaje”; Bosanskohercegovački narod je stvarao “svoje junake i heroje, svoje vojskovođe i komandante, njegujući, možda i nesvjesno, svojevrsan kult ličnosti prepoznat u Seferu Haliloviću koga su mnogi iz vojnog vrha i tada i danas nazivali neprevaziđenim autoritetom, i svojevremeno podgrijava taj, u narodu stvoren, kult ličnosti.” Veličina komandanta Sefera je u njegovoj sposobnosti i emotivnosti da se odupre stvaranju kulta, jer je znao da će kult ličnosti dovesti do inhibicije stvaralaštva svakog pojedinca i svake jedinice.

Izdvojili smo samo nekoliko karakterističnih opisa ličnosti Sefera Halilovića radi ilustracije koja uvjerljivo govori o karakteristikama i vrijednosnim dimenzijama njegovog komandovanja. Kada se opis osobina i ponašanja Halilovića, u važnim zbivanjima u toku agresije, uspoređi sa osobinama koje su psiholozi otkrili kod velikih vojnih komandanata, stratega i taktičara, moguće je tvrditi da ih Halilović, prema opisu Kahrovića, zaista posjeduje. Vrstan komandant, prema tim istraživanjima, ispoljava: izrazitu sposobnost u planiranju, iniciranju i usmjeravanju akcija, prihvaćanje osobne odgovornosti, pokazivanje grupne pripadnosti i lojalnosti vojsci koju vodi, znanje i umijeće u vođenju profesionalnih i tehničkih zadataka, istančanu senzibilnost za tačnost i pravednost, osobnu hrabrost, dinamičnost i stvaralačku širinu i prodornost.

NEZABORAVNI GOVOR TEKSTA I CRTEŽA DJEČIJEG

Rukama dječijim ispisane i iscrtane stranice govore srcima golobradih dječaka i nježnih djevojčica.¹⁰⁰ Govore o užasima doživljenih u predjelima Srebrenice, Zvornika, Prijedora i drugih mjesta po kojima je prljava čizma četnička gazila, u kojima su zakrvavljene oči sinova “nebeskog naroda” tražile nejake i nedužne koje, kada ih pronađu, nije čekao spas, kako su hvalospjevo uzvikivali, već oštro sječivo kame, uže za vješanje ili mitraljeski ili puščani rafali. Strahotni događaji, opisani krivudavim rečenicama i reljefnim crtežima, su očajni pozivi onih kojima, *po božijim i ljudskim zakonima*, pripada radost djetinstva i toplina roditeljskog doma, a ne ono što su gledali očima svojim. Djeca su gledala tegobu drugih i osobno doživljavali “kako kopaju rupaču da nas kolju ... ljude su izvodili i tukli ih i klali, oči vadili, pržili su žene plastikom, žene matore skidali gole i gonili ih po putu, tukli su lancima, sikirama, koljem Idući ulicom vidio sam leševe naših komšija. Moje komšije poubijane su na svirep način. Neki leševi koje sam vidio bili su iskasapljeni.....putem sam vidjela mnogo mrtvih tijela, ubijeni i unakaženi i tako bačeni u rijeku Drinjaču. Nikad te stravične slike neću moći zaboraviti. U putu su nam prijetili poklaćemo vas sve vi ste izmišljena nacija, toliko su nam ulili strah u kosti da nismo smjeli plakati da ih ne bi naljutili Tukli su nas na svake načine. Psovali su nam balinsku majku. Tukli su nas gvozdenim bokserima i palicama. Palili su

¹⁰⁰ Uvodna riječ za knjigu “*Izgorjele ruže*” koja je u pripremi za štampu.

plastične kante i kapali po živim ljudima. Silovali su mlađe cure i žene. Starije žene i ljude su najviše tukli. Moga su oca odveli i nikad ga nisu vratili. Nalazili su vjerske knjige i pljuvali. Kotorić Selmu su mučki ubili u kući Salihović Jevre. Skinuli su 20 žena i tjerali gole kroz selo. Išli su za njima i smijali se...”

I drugi iskazi djece govore o *sadističkim ponašanjima četnika*, posebno arkanovaca, o načinima mučenja koji su, i po toku i ishodu, prevazišli strahotna jezuitska mučenja u srednjem vijeku ili, svima dobro poznata, gestapovska mučenja, o prekinutom djetinstvu, o tugama djece za ubijenim očevima, majkama, braćom, sestrama i rođacima. Osmogodišnji Isad (Kamenica, Zvornik) piše: “Kako da počnem priču kada ne mogu da zamislim da sam ostao živ, kad se sjetim gdje sam spavao po šumama i potocima godinu dana moga djetinstva strahom provedena, umjesto igre meci zvižde iznad glave, umjesto da pojedem krišku hljeba pomazanu kremom, jeo sam suh hljeb pa i list sa grane, ne smem ni pisati sve šta sam jeo, najteže mi je bilo po noći kad legnem da spavam, a nemam se čim pokriti, malo lista sa grane, a majka skine džemper pa stavi na me i na moga brata, imala je malu bebu od 10 dana, nju stavi na krilo i tako dočeka zoru, sve presjedi kraj svoja tri sina plačući i moleći boga da umre da ne gleda muke svoje djece, svi iz moje familije su zarobljeni i odvedeni, neki su spaljeni, a neki zaklani, nema lista da bi mogli stati teški dani moga djetinstva.”

Iskazi djece oživljavaju vremena genocida, pričaju o njima neposredno onako kako su doživjela, onako kako su se usjekli u njihova sjećanja. Kada ih, sada, pažljivo iščitavamo znamo da su to riječi djece stradalnika, ali istovremeno osjećamo kako su preko noći sazrijevali, kako su preko noći odrastali u dodiru sa tegobama koji su bili iznad njihovih stvarnih mogućnosti. Oni su jasno identifikovali nosioce zla, oni su u nasilnicima osjetili pohlepu i sadizam, u njihovim ponašanjima prema nevinim Bošnjacima i Bošnjakinjama, uočili su tragove od iskona nošene mržnje, hrabro su podnosili nevolje bježanja od četničke kame. Ali iz njihovih riječi izvire i duboka tuga, *jer više nema onih koji su ih rađali i odgajali*, nema njihovih očeva, majki,

daidža, adža, strina, tetaka. Umirali su kraj njih ili odvođeni bez povratka. *Duboko su utkani u njihovim napaćenim dušama, u njihovim nesasušenim suzama, u njihovim nemirnim snovima.*

Djeca traže pomoć od kojih su je i odrasli očekivali. Ne traže je samo za sebe, već i za druge stradalnike. Desetogodišnje djevojčice Mirnesa, Hana i Indira, jedanestogodišnji Husein, djeca iz Zvornika traže pomoć od Klintona, Amerike i egipatskog predsjednika Nasera i pitaju se zašto svijet ne vidi zločine četnika, zašto dopuštaju da ubijaju djecu i odrasle. U molbi Indire, djevojčice iz Zvornika, je sadržano mnogo od onoga što djeca traže od predsjednika drugih zemalja, posebno od predsjednika Klintona. "Molimte Predsjedniče klintone za mir - piše Indira - jer još samo u vas imamo povjerenje i nade. Jer zašto ovako da doživimo tkoje zaslužio ilmi ili neprijatelji zvani pokoljaši četnici. Mi više nemožemo izdržati jer i u tuzli maširaju granatama i ostalim teškim oružjem. Izbavite nas dječicu i žene sa bebama jer i moja majka ima bebu i ostale žene na porođaju nemoj te dozvoliti ovako djeca umiru od godinu mjesec dva tri itd jer je i bolnica puna ranjenika u tuzli. Molimo vas izbavite nas iz ovakve nezgode. Idok doktori posla imaju oko ranjenika žene umiru na porođaju. Baš u Mojoj sobi je umrla žena na porođaju koja je rodila dvojke. Pomozite gospodine predsjedniče molim vas još jednom za mir u BiH."

U danima strahota i svakodnevnog umiranja djeca nisu gubila vjeru i nadu. Vjerovali su da će doći bolji dani. Vjerovali su da će se jednog dana vratiti u svoje domove, da će nastaviti školovanje tamo gdje su stali, da će oni sresti one od kojih su se rastali. *U njihovim crtežima i tekstovima, i pored strahota o kojima dirljivo pišu, živi vjera u sutra, vjera u pobjedu branilaca BiH, vjera da će zlu doći kraj.*

Mnogo je napisanog i rečenog o strahotnim danima agresije i genocida. Napisano je i izrečeno mnogo od onoga što je progon, mučenje i ubijanje sobom nosilo, ali smo još uvijek na početku naših cjelovitih spoznaja o svemu tome. Pisali su i pišu oni koji su osjetili strahote logora i kazamata, tegobe bježanja iz zapaljenih domova, spašavanje sa mjesta masovnih ubijanja. Pišu i oni koji su hrabrošću i ustrajnošću zaustavili nadiranje brojnijih, dobro naoružanih i sitih

soldata agresorskih armija. Svi tekstovi, crteži i muzičkim jezikom iskazani događaji nose u sebi duboke, humane poruke. Međutim, kada djeca od 7, 10, 11, 12 ili 15 godine pišu o onom što su doživjeli u danima agresije, njihove riječi dublje prodiru u naše duše, više vjerujemo njihovim spontanim iskazima, jer u njihovim krhkim tijelima i nepatvorenim osjećanjima i mislima nije utkano zlo. *Oni su vidjeli zlo i mržnju u ponašanjima četnika (posebno arkanovaca), ali nisu mržnju ispoljili.* Oni su se samo pitali zašto četnici muče i kolju one od kojih im ne prijete nikakva opasnost, djecu, žene i nemoćne starce. Vjerovatno će spoznati, kada odrastu, da zla koja su oni doživjeli ne čine ljudi, već spodobu u ljudskom liku.

**ISKORJENJIVANJE ETNOCENTRIZMA
OSTVARIVANJE POTREBA POVRATKA I
OPORAVAK TRAUMATIZIRANIH OSOBA**

ETNOCENTRIČKI SINDROM - PSIHOSOCIJALNI KORIJENI¹⁰¹

U terminu “etnocentrizam” i sintagmi “etnocentrički sindrom” su sadržane važne psihosocijalne odrednice koje karakteriziraju ponašanja pojedinaca ili (i) grupa pojedinaca u odnosu na svoju i drugu naciju. Termin “etnocentrizam”, kovanica grčke riječi *ethnos* (narod, pleme, četa) i latinske riječi *centrum* (središte), ukazuje na duboki osjećaj vezanosti za sopstvenu grupu, za naciju kojoj iz uvjerenja pripada. U socijalnoj psihologiji se upotrebljava i termin “etnocentrički sindrom” jer se ovim terminom želi ukazati na *složaj* uzajmno uvjetovanih kognitivnih, emotivnih i konativnih simptoma koji su u latentnim i manifestnim vidovima ponašanja pojedinaca ili grupa pojedinaca sadržani. Poznati psiholog Žarko Trebješanin u “Rečniku psihologije” naglašava **sindromsko značenje etnocentrizma**. Etnocentrizam je “sindrom stavova ili čitava ideologija u čijem je središtu precenjivanje i idealizovanje pripadnika sopstvene nacije i, istovremeno, potcenjivanje pripadnika drugih, obično susednih naroda ili nacionalnih manjina. Etnocentrizam se ispoljava u negativnim *etničkim predrasudama* prema drugim etničkim zajednicama i narodima (drugi su “glupi”, “lukavi”, “nemoralni” itd.) i u pozitivnim prema svom narodu (“stari”, “kulturan”, “miroljubiv” itd.) koji se smatra izabranim i superiornim.”¹⁰² Mladen Zvonarević koristi termin *nacionalistički sindrom* koji, očito je, ima isto značenje kao *etnocentrički sindrom*. On naglašava da nacionalizam nosi u sebi izrazito uskogrudnu i antihumanističku tendenciju, da je u povijesti čovječanstva, a posebno u ratovima i konfliktima, uzrokovao brojne ljudske posljedice. S obzirom na posljedice do kojih dovodi

¹⁰¹ Rad je pod naslovom “*Etnocentrički sindrom - psihosocijalni korijen međunacionalnih sukoba u BiH*”, saopćen na naučnom skupu *Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*, održanom 14. i 15. maja 2002. godine u Sarajevu.

¹⁰² Žarko Trebješanin, *Rečnik psihologije*, Beograd, 2001.

nacionalizam, Mladen Zvonarević ističe da “zbog toga se nije moguće oteti uvjerenju da se u ljudi koje obuzima nacionalizam u ekstremnoj formi zapravo radi o nekoj vrsti psihosocijalne patologije. Svaki je nacionalizam opasan, ali njegovi ekstremni vidovi prava su propast za čovječanstvo, tim više što nerijetko dobivaju razmjere pravih psihosocijalnih epidemija. To je razlog da nam se čini opravdanim uvesti pojam *nacionalističkog sindroma* u socijalnu psihologiju, pod čime razumijevamo skup simptoma psihosocijalne poremećenosti koji karakteriziraju nosioce nacionalizma u suvremenom svijetu.”¹⁰³ U definiranju pojma *nacionalistički sindrom* dr. Rudi Supek ističe da je nacionalistički sindrom “jedan klinički izraz, koji je u ovom slučaju sasvim dozvoljen, jer se dobrim dijelom nalazimo u području socijalne patologije”¹⁰⁴ i time potvrđuje, u stručnoj literaturi prisutan stav, da se nacionalistički, odnosno etnocentrički, sindrom može tumačiti i kao psihopatološki fenomen. Dr. Nikola Rot, dugogodišnji istraživač psihosocijalnih dimenzija nacionalne svijesti i nacionalnog ponašanja, tvrdi da pojam “nacionalizma” odgovora pojmovima etnocentrizma i nacionalnog šovinizma. Njegova studija “Nacionalizam i drugi oblici nacionalne vezanosti” i danas, u psihosocijalnom tretmanu nacionalnog pitanja, nije izgubila na svojoj aktualnosti. U tumačenju fenomena nacionalizma dr. Nikola Rot ističe: “Često se pojmovi nacionalizam, nacionalna lojalnost, patriotizam tretiraju kao sinonimi i za njih navodi - kao što to Gickov (H. Guetzkow) čini - kao njihovu karakteristiku da predstavljaju dispoziciju da se reaguje pozitivnom podrškom svoje nacionalne države. I kada se nacionalizam određuje kao ideologija koja se manifestuje u riješenosti da se zalaže za jedinstvo, nezavisnost i interese ljudi koji sebe ocjenjuju kao članove iste nacionalne zajednice - nema jasnog razlikovanja nacionalizma od drugih oblika vezanosti. Izgledaju nam opravdanija, međutim, shvatanja koja nacionalizam ocjenjuju kao specifičan vid nacionalne lojalnosti. Njihove bi karakteristike, među

¹⁰³ Dr. Mladen Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Zagreb, 1981, str. 613.

¹⁰⁴ Rudi Supek, *Društvene predrasude. Socijalno - psihološka razmatranja*, Beograd, 1973.

ostalim, bile: primarna ili isključiva lojalnost vlastitoj nacionalnoj državi i naciji, prihvatanje izuzetnosti svoje nacije, nastojanje i želja da se učvrsti i širi moć svoje nacionalne države. Takve definicije nalazimo kod historičara Hejsa (Hayes) i socijalnog psihologa Duba (Doob). Odgovara pojmovima etnocentrizma i nacionalnog šovinizma.”¹⁰⁵ Za potrebe empirijskog istraživanja Nikola Rot polazi od ideje Gickova u kojoj je sadržana pretpostavka da se može govoriti o više vrsta nacionalizma i ističe da smo “mi razlikovali najprije (Rot 1971.) etnocentrički nacionalizam - koji karakteriše isključiva lojalnost prema vlastitoj naciji uz uvjerenost u njenu izuzetnost, umjereni nacionalizam - za koji je nacionalna lojalnost primarna ali ne jedina, i internacionalizam - kod koga imamo višestruku lojalnost, za čovječanstvo i za vlastitu naciju.”¹⁰⁶

U socijalnopsihološkom tumačenju konflikata između nacija socijalni psiholozi ukazuju na etnocentrički sindrom kao *bitni psihosocijalni uzrok ranijih, sadašnjih i sutra mogućih međunacionalnih sukoba*. Aplikacijom gledišta Mladena Zvonarevića o unutrašnjoj strukturi etnocentričkog (nacionalističkog) sindroma moguće je doći do prihvatljivih odgovora na **razloge strahota** koje su, u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995.), doživjeli Bošnjaci kao i pripadnici drugih naroda koji su Bosnu i Hercegovinu osjećali jedinom svojom domovinom. Analiza “Memoranduma SANU”, medijskih poruka i psihosocijalne atmosfere koja je dominirala u danima “dešavanja naroda”, prije i u toku agresije koja se i sada, nakon sporazuma o prestanku rata potpisanog u Dejtonu, osjeća, pokazuje da je srpski nacionalizam u sebi nosio ideje paranoidnog ciklusa, **ideje inferiornosti, ideje grandomanije, ideje proganjanja i ideje agresije**. Stvarna ili percipirana nemoć pojedinaca, osjećaj osobne izgubljenosti i besperspektivnosti, doživljaj nazadovanja, a ne napredovanja je bilo pogodno tlo da se, pod uticajem nacionalističke propagande, stopi u nacionalno jednoumlje u osjećanje *nacionalne inferiornosti*. Osjećanje osobne i nacionalne inferiornosti je

¹⁰⁵ Nikola Rot, *Nacionalizam i drugi oblici nacionalne vezanosti*, Sociologija, 2, 1974.

¹⁰⁶ Isto.

neprijatno osjećanje i iz toga stanja se može izaći samo *reaktiviranjem ili razvijanjem mita o svojoj nacionalnoj veličini*. Izražena potreba za “zaboravom” očiglednih slabosti i neuspjeha, vodi ka *grandomaniji*: srpski narod je “nebeski narod”, ishod Kosovskog boja nije poraz, već pobjeda nad Turcima, iz svih ratova Srbija je izlazila kao pobjednica, iako za to ne postoje objektivni dokazi za svjetsku kulturu, kulturno svetoslavlje je imalo presudnu ulogu, srpski jezik je najljepši jezik slavenskih naroda itd. U situacijama osobne frustracije priče o vlastitoj nacionalnoj veličini se primaju sa *oduševljenjem i nekritičnošću*. Rijetki pojedinci su se, u početku buđenja srpskog etnocentričkog sindroma, pitali čemu to vodi, a samo nekoliko istaknutih pojedinaca su se suprotstavljali naraslim aspiracijama nacionalističkih ideologa. *Doživljaj proganjanja* se rađa iz “spoznaje” o nacionalnoj superiornosti, o “istorijski dokazanoj veličini”, o “pravednosti i miroljubivosti srpskog naroda”. Drugi osporavaju njihove vrijednosti, drugi ne priznaju njihove zasluge i, za njih, drugi žele da im otmu njihove teritorije, da ih vrata u prostore Beogradskog pašaluka, drugi žele da ih protjeraju sa njihove rodne grude i da ih istrijebe. Najveća opasnost za njih dolazi od Turaka, od “poturica”, od “balija” koji su ih četiri vijeka “mučili”, “proganjali” i “ubijali” i koji žele da ih sada uništavaju. Iz procesa utiskivanja lažnih spoznaja o svojoj naciji kao “uzvišenoj” i “pravdoljubivoj”, koja je, upravo zbog toga, “progonjena” od “poturica”, ustvari od Srba izdajnika koji su “prodali vjeru pradjedovsku”, izrasta agresivnost, izrasta uvjerenje nacionalista o opravdanosti bespoštednog uništavanja “identifikovanih neprijatelja srpskog naroda.” Krivce za sve “nevolje, muke i nazadak srpskog naroda” treba mučiti, proganjati i ubijati i, pri vršenju tih zlodjela, treba naći “prihvatljivo opravdanje”. Glavni “krivci” su Bošnjaci, odnosno “balije”, “poturice”, kako su Bošnjaci u propagandnoj mašineriji nazivani. Psihološki rečeno, potrebno je racionalizirati zločinačke namjere i očekivana zločinačka djela mehanizmom projekcije i vrijednosnim obezvjeđivanjem Bošnjaka prema kojima su agresivne namjere i ponašanja usmjerena. U propagandom aranžiranoj psihosocijalnoj atmosferi, ideje podstrekača i aktera srpskog nacionalizma su nailazile na odobravanje većine. Većina

je bila inducirana idejom o ugroženosti i potrebom da se “preventivno” odbrani srpski narod od “agresivnog” i “neprijateljski prema Srbima podsticanog muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine.”

U uvjetima frustriranosti i izgubljenosti pojedinaca širenje etnocentrizma je bilo očekivano. Frustriranim pojedincima treba ukazati na “prave razloge” njihove frustriranosti. Treba identifikovati ili izmisliti “žrtvenog jarca” prema kojem je moguće i opravdano usmjeriti agresiju. Dr. Nikola Rot u razmatranju psiholoških osnova predrasuda (predrasude su bitna sastojnica etnocentričkog sindroma) ističe da se agresivnost objašnjava teorijom frustracije ili teorijom žrtvenog jarca i obično se usmjerava prema manjinskim grupama i ne dolazi “zbog toga što bi te grupe stvarno bile uzročnik ometanja zadovoljenja pojedinca. Dolaze, prema ovoj teoriji, zbog toga što usljed frustracije nagomilana agresivnost traži izlaz i svoje manifestovanje. Budući da je opasno usmeriti agresivnost prema stvarnom uzroku, i kada je poznat, usmerava se prema grupi od koje ne preti opasnost.”¹⁰⁷ “Oni drugi” su krivi za nedaće, za zaostajanje, za nezadovoljstva. Srbi su nesrećni, iako pripadaju “superiornom narodu”, narodu koji je uvijek ispoljavao “dobronamjernost prema drugom narodu”, narodu sklonom “viteškom i časnom ponašanju”. Nezadovoljni su, jer su ih “Turci” i “poturici” “ometali u mirnom životu” kojem su istinski predani, jer su nastojali da “ofanzivnom religijom” islamom, isto kao što pokušavaju Hrvati kršćanstvom, nametnu stavove koji su nespojivi sa “pravoslavljem - neratobornim religijskim učenjem”, nezadovoljni su što se ništa ne čini odlučnije da se osujeti nadolazeća “velika opasnost” za srpski narod.

U analizi etnocentričnog sindroma duboko utkanog u poznatom “Memorandumu SANU”, socijalni psiholog dr. Ivan Šiber ukazuje na psihosocijalne korijene etnocentrizma navođenjem pojedinih dijelova ovog dokumenta pod sedam dominantnih tema koje, prema mišljenju Ivana Supeka, karakteriziraju nacionalistički sindrom. Teme su: “1.

¹⁰⁷ Nikola Rot, *Psihološke osnove predrasuda*, Pregled, 5, 1972.

Tema **oštećenosti** (varaju nas, potkradaju nas, pljačkaju nas, tlače nas, a mi to podnosimo); 2. tema **zavjere** (postoje u našem društvu mračne sile, koje namjerno rade na našem propadanju, koje imaju svoje agente, domaće i tuđince u svojoj službi, koje su prodrle u upravne organe društva i sam organizam naroda, i truju ga); 3. tema **biološke ugroženosti** (ne samo materijalnim izrabljivanjem, nego raznim ideološkim i moralnim teorijama i shvaćanjima, u ime univerzalizma, internacionalizma i sličnih, nastoje oslabiti otpornu moć našeg naroda, iznutra ga razjediniti i rastvoriti, i izručiti ga polakom ali sigurnom propadanju i iščezavanju); 4. tema **ideološkog alarma** (naš narod je suviše pošten, iskren i naivan, da bi vidio što se njime događa, on srlja u vlastitu propast, potrebno je da mu otvorimo oči, da mu kažemo svu istinu, da ga pokrenemo iz drijemeža, organiziramo kao jedinstvenu falangu protiv brojnih neprijatelja, naša je uloga i povijesni zadatak da ostvarimo njegov preporod); 5. tema **etnocentrične superiornosti** (čitava naša povijest dokazuje da je naš narod hrabar, pošten, radin, nadaren i da zaslužuje da služi kao primjer drugim narodima, da vlada drugim narodima, koji su od njega gori, a uspijevaju samo lukavstvom i pokvarenošću); 6. tema **autoritarnosti ili sado-masohizma** (mase poštuju samo moć i snagu, njima trebaju ljudi od moći, koji će znati vladati njima kao snažne, neprikosnovene vođe, kojima će se potpuno pokoravati i s njima se identificirati u društvenim poduhvatima, mase preziru slabe, neodlučne, sentimentalne, plačljive, humanističke i pacifističke ličnosti; pacifistički humanizam biće dobar samo onda kad ovladamo čitavim svijetom); 7. tema **osvete i odmazde** (sve ove koji izrabljuju i razaraju naš narodni organizam mi ćemo nesmiljeno likvidirati, uništiti, zbrisati sa kugle zemaljske, tako da nikad više neće doći u dodir sa našim narodom, niti mu na bilo koji način prijetiti; što je korisno našem narodu, pravedno je, sudbina i božja volja odredila me je da budem osvetnik ovoga naroda).¹⁰⁸ U obrazloženju razloga za stavljanje u isti okvir opis nacionalističkog ponašanja, kojim je Ivan Supek okarakterizirao njemački fašizam, sa sadržajem "Memoranduma

¹⁰⁸ Ivan Supek, *Društvene predrasude. Socijalno - psihološka razmatranja*, Beograd, 1973.

SANU”, Ivan Šiber ističe da “Supek (1973.) naglašava psihologijske sadržaje manipulacije i usmjeravanja ponašanja. Tako on navodi sedam dominantnih tema, (uglavnom na primjeru fenomena nacizma, ali svakako primijenjenih u analizi svake pojave nacionalne isključivosti i mržnje), na pregledan i pregnantan način i ovdje ćemo ih u cijelosti navesti. U ilustraciji pojedinih “tema” uglavnom ćemo se zadržati na poznatom “Memorandumu SANU”, budući da je u tom tekstu na najpregnantniji način izložen “srpski nacionalni problem i interes”. To, naravno, ne znači da i u drugim sredinama bivše Jugoslavije nije bilo i nema sličnih pristupa, ali nigdje nisu dani kao sažeti i programski materijal, koji je, nažalost, poslužio i kao racionalizacija agresije i hegemonističke politike.”¹⁰⁹

Smanjivanje etnocentričkog sindroma i konflikata

Socijalni psiholozi su i u ranijim i u savremenim, teorijskim i empirijskim istraživanjima, nastojali da objasne opće i posebne psihosocijalne uzroke nastanka, manifestiranja i posljedica koji rezultiraju iz etnocentrizma. Tumačenje psihosocijalnih determinanti koje uvjetuju pojavu etnocentrizma je, nesporno, vrlo važno. Ali za ublažavanje ili eliminiranje ovog velikog društvenog zla, važno je znati da li je moguće mijenjati etnocentričku svijest i etnocentričko ponašanje, ako je moguće kako se može ovaj poželjni društveni cilj ostvariti i u kojim uvjetima se može postići?

Potreba da se uspostave mostovi tolerancije između različitih nacionalnih opredjeljenja je imperativ našeg vremena. Ovaj civilizacijski zahtjev je od posebne važnosti za Bosnu i Hercegovinu, u kojoj se desio strahoviti genocid nad nesrpskim življem, posebno nad Bošnjacima. Šta je uslovalo pojavu etnocentrizma, posebno porast međunacionalnih konflikata koji su rezultirali iz njega? Da li su

¹⁰⁹ Prof. dr. sc. Ivan Šiber, *Osnove političke psihologije*, Zagreb, 1998, str. 113.

nacionalne predrasude i nacionalni stereotipi, ustvari bitne okosnice etnocentričkog sindroma, proizašli iz *reaktiviranja* povijesno jako udaljenih sukoba ili su, pak, rođena i razvijana u teškim ekonomskim i socijalnim krizama u kojim su se našli Srbi, pripadnici najbrojnije nacionalne skupine u bivšoj Jugoslaviji? Da li su u pojedince, zbog njihovih očiglednih individualnih frustracija, zagovornici i širitelji nacionalizma usađivali iluzije i *zablude o njihovoj povijesnoj veličini, pravdoljubivosti i miroljubivosti i neistine o ozbiljnoj prijetnji koja, zbog takvog njihovog statusa, dolazi od pripadnika drugih nacija, prvenstveno od "Srba islamske vjeroispovijesti"*? Socijalni psiholozi još uvijek ne mogu dati pouzdani odgovor na mnogobrojna pitanja vezana za puteve i ishode mijenjanja nacionalnih predrasuda i nacionalnih stereotipa i, u njima, inkorporiranih tendencija *opravdavanja* nacionalne diskriminacije. Da li se mogu i kako mijenjati predrasude, zapravo "negativni stavovi prema članovima neke grupe koji su isključivo utemeljeni na njihovoj pripadnosti toj grupi"?¹¹⁰ Da li je moguće i s koliko vjerovatnoće promijeniti "slike u našim glavama" (V. Lipman) odnosno kalupe, fiksirane šeme, kliširana shvatanja o pripadnicima drugih nacija? Da li je moguće smanjiti mržnju koja je podgrijavana u danima agresije, a i danas, nakon sporazuma o prestanku rata potpisanog u Dejtonu, ne gubi na intenzitetu. O potrebi pomirenja se mnogo više priča nego što se čini. Stiče se dojam da i tamo, gdje se osjeća pomak u smanjivanju naraslih nacionalnih predrasuda i nacionalnih stereotipa, ne znači da je ostvaren i psihološki najpoželjniji odnos između pripadnika različitih nacija, između Bošnjaka, Hrvata i Srba, već se i dalje podstiče, a u "pogodnim" okolnostima se i rasplamsava, nacionalna tenzija i "psihologija neisplaćenih računa". Stiče se dojam da se aranžiranjem konfliktnog stanja produžava ono što se željelo agresijom ostvariti, a nije se sadašnjim procjenama nosilaca nacionalizma ostvarilo do predviđenih ishoda. Izjave o dobrim odnosima između protjeranih Bošnjaka koji su se, nakon dugog potucanja u vlastitoj zemlji ili izvan nje, vratili na

¹¹⁰ Robet A. Baron, Donn Byrne, *Social Psychology*, Allyn and Bacon, 1994, str. 197.

svoja ognjišta i onih zbog kojih su morali bježati u danima genocida, su u raskoraku sa njihovim stvarnim postupcima prema povratnicima Bošnjacima. Iz analiza povremenih, nekontroliranih izliva stvarnih osjećanja i, ne tako rijetkih, drskih nacionalističkih ispada *vidljivo je da su verbalne izjave samo prilagođene priče onima koji takve priče očekuju, a ne stvarna promjena osjećanja u dušama pojedinaca ili grupa pojedinaca koji su ostali ono što su i ranije bili- začetnici i realizatori nasilja.*

Kojim putem treba ići da bi se postiglo ono što Bosni i Hercegovini, kao državi konstitutivnih naroda, zaista treba i što u sebi sadržava puni respekt nacionalnih osobnosti, ali i stvarnu saradnju u svim područjima djelovanja? Prvi je uvjet radikalno iskorjenjivanje krajnjih izvora etnocentričkog sindroma: **ekonomske nestabilnosti, stranačkih destruktivnosti i povijesnih falsifikata.** U okviru ovih, temeljnih društvenih procesa, efekti psihosocijalnih načina smanjivanja ili otklanjanja uticaja etnocentričkih shvatanja, posebno predrasuda i stereotipa, će biti vidljivi i značajni. Poželjne ishode je moguće očekivati i kada se praktikuju samo psihosocijalne mjere u pravcu smanjivanja osjećaja frustriranosti, nagomilane agresije, potrebe za izolacijom od pripadnika druge nacije, osvetničkih strasti, “neraščišćenih računa” i drugih, mnogobrojnih, psihosocijalnih indikatora etnocentričkog sindroma. S obzirom da su psihosocijalni korijeni etnocentričkog sindroma utkani u strukturama ličnosti pojedinaca, u relacijama između njih, u odnosu između članova iste nacionalne grupe i, posebno, u ranijim, sadašnjim i mogućim relacijama između različitih nacionalnih grupa, socijalni psiholozi sinhronizovano usmjeravaju svoje djelovanje u svim tim pravcima. Ranija i sadašnja psihosocijalna istraživanja pokazuju da se izvori etnocentričkog sindroma nalaze u ličnosti pojedinca i u okolnostima izvan njih, posebno u stremljenim i aspiracijama nacija kojima pripadaju.

POVRATAK: ZAŠTO I KADA? Psihosocijalni korijeni motivacije izbjeglica za povratkom u svoj dom

Toplina rodnog doma je utkana u nama. Ona je prisutna i kada smo radosni i kada smo tužni. Osmišljava naš svakodnevni život, ohrabruje naš hod u mogućim životnim nevoljama i budi nadu u srećni ishod događaja koje nadolazeće vrijeme sobom nosi. Doživljaji koje nosimo iz rodnog doma su temelj **psihološke sigurnosti**. O unutrašnjoj ljepoti i snazi našeg doma i, šire, našeg zavičaja spoznajemo ne samo iz našeg intimnog, emotivnog govora već i iskazanih doživljaja drugih. To nisu samo iskazi nama bliskih osoba, već i intimni iskazi nepoznatih osoba i prostorno udaljenih od nas. Sjetimo se da se i sada, kao i ranije, emotivno pokrenemo kada slušamo vrsno pjesničko ili muzičko ostvarenje o kućnom pragu, o zavičaju ili pak gledamo krajolik, rukom nadarenog likovnog umjetnika oblikovanog, koji nas podsjeća na **naš dom, na našu ulicu, na naš potok, na naš gaj**.¹¹¹

Napuštanje doma u kome smo rođeni i ambijenta u kome smo živjeli doživljava se dramatično i kada sami, **slobodno i samostalno**, odlučujemo o tom činu. U duši čin "rastanka" sa rodnim iskonom živi u nama dok živimo kao grč boli. **Bolan** jer nas podsjeća na prekid toka čvrste ukorijenjenosti, bliskosti i emotivne sigurnosti. Ako je odlazak iz rodnog kraja psihološki bolan kada ga napuštamo po svojoj volji, onda nas nimalo ne iznenađuje strahotan bol kojeg osjećaju svi oni koji su **morali** napustiti svoj rodni dom i svoj zavičaj. Libby Tata Arcel ističe da je "privrženost ljudi domu i gradu obično tako jaka da ih napuštaju tek kad je opasnost po njihov život vrlo blizu. Često je to prekasno. To je poznat fenomen u ratu: ljudi odgađaju evakuaciju bojeći se izbjeglištva i siromaštva koje ga prati. Rat donosi napuštanje

¹¹¹ Tekst je, pod istim naslovom, objavljen u časopisu "Most", broj 49, 2001.

doma, kraće ili dulje. Izbjeglice napuštaju sve za što su živjeli i stjecali, sve što tvori njihovo socijalno okruženje. Domovi su im možda uništeni, sela okupirana. Pri bijegu su možda iskusili nasilje i smrt bližnjih.”¹¹²

Toplina doma i trauma prisilnog napuštanja

Prvi psihosocijalni izvor motiva **za ili protiv povratka** su sadržani u razini identifikacije sa životom u rodnom domu prije **prisilnog** napuštanja. Ali ne samo u životu, već i u dramatičnosti čina napuštanja, jer je “čin prisilnog napuštanja rodnog mjesta, svoga zavičaja i domovine, u svojoj biti, osobeni stresogeni doživljaj. Dolaskom u novu sredinu trauma prisilnog odlaska se povećava novim traumama. Nova sredina je geografski i kulturno i politički drugačija. Promjena sredine znači promjenu ranijeg života i ranijih vidova socijalnog komuniciranja. Gube se raniji, tradicijom ustaljeni, odnosi unutar obitelji, u ambijentu socijalnog življenja, u profesionalnom aktivitetu.”¹¹³ Dolazak u novu sredinu ne znači i zaborav traumatskih iskustava. Njihova traumatska iskustva su “koncentrirana na osobe s kojima su bili afektivno vezani, kao što je partner, bliski rođak, intimni prijatelj, drug iz zatvorske ćelije ili borbene jedinice. Takva specifična traumatska iskustva koja se ispoljavaju u nizu personalnih problema u kojima ima centralno mjesto neprerađena bol koja onemogućava uspostavljanje novih afektivnih veza.”¹¹⁴ Nije isti psihološki doživljaj kada se napušta dom iz straha od moguće opasnosti i kada je prisutna **prijetnja** smrti, ranjavanja, mučenja i zlostavljanja. U sadašnjim

¹¹² Libbi Tata Arcel, Vera Folnegović - Šmalc, Dragica Kozarić - Kovačević, Ana Marušić, *Psihosocijalna pomoć žrtvama rata: žene izbjeglice i njihove obitelji*, Nakladništvo Lumin, Zagreb, 1995, str. 27.

¹¹³ Ismet Dizdarević (1997.), *Traumatski doživljaji prognanika*, Most, broj 99.

¹¹⁴ Guus van der Ver (1992.) *Counselling and therapy with refugees*, John Wiley & Sons, Chichester, str. 22.

situacijama izrazite potrebe za povratkom i živih sjećanja na doživljaje strahota pri odlasku ili bježanju iz rodnog grada ili sela moguće je, kod izbjeglica i raseljenih osoba koji ispoljavaju takva ponašanja, očekivati i želju za povratkom i strah od povratka. Ovo psihološko stanje koje je, u stručnoj literaturi, označeno kao stanje **ambivalencije** može usporiti povratak čak i onda kada su, u mjestu ranijeg življenja, ostvareni osnovni biološki i sigurnosni preduvjeti življenja. Stanje ambivalencije može trajati u nedogled ako određeni centri moći iz političkih ili nekih drugih, manje vidljivih, razloga **pothranjuju** takvo stanje. Kada bi svi akteri procesa povratka, međunarodna zajednica, ministarstva za raseljena lica i lokalne vlasti, **radili** ono što treba da rade, a ne samo pričali, vjerovatno bi i **trauma** bježanja, koja je duboko utkana u dušama izbjeglica i raseljenih osoba koji su, zbog izrazitog fizičkog i psihičkog nasilja, sa zavežljajem u ruci, **morali** napustiti svoj dom, bila ublažena a, možda, i prevladana. U njima bi, tada, potreba za povratkom nadvladala strah i bila bi kanalizirana u realne tokove, u razumno predviđanje mogućeg normalnog i mirnog življenja u rodnom mjestu. Snažna potreba za povratkom i uvjerenje da su glavni izvori zla uklonjeni djeluju vrlo motivaciono.

Percepcija sadašnjih uvjeta življenja

Uvjeti u kojima se sada nalaze izbjeglice i raseljene osobe mogu biti, na individualnoj ili grupnoj razini, različito **percipirani**. Od karaktera percepcije značajno zavisi i motivacija za povratkom. Donijeli su u novu sredinu različite doživljaje, različito teške, ali i u jednom toku slične. Slični su “po svojoj unutrašnjoj, tragičnoj komponenti. I oni koji nisu osjetili nasilje od agresora, osjetili su nevolje tumananja po bespućima i mučninu usputnog šikaniranja i vrijeđanja. I prvi kontakt sa novim sredinama, u kojima su različito prihvaćeni, bio je satkan od onoga što će kasnije, u njihovom životu u progonstvu, biti stalno prisutno: *gorčina tuđine, drugorazrednost,*

življenje od samilosti, nostalgija.”¹¹⁵ Motivacija za ili protiv povratka izbjeglice, sudeći prema rezultatima psihosocijalnih istraživanja i verifikovanih iskustava, zavisi ne samo od njihovog načina ranijeg življenja i trauma prisilnog napuštanja rodnog doma, već i od percepcije vlastitog *biološkog, socijalnog i psihološkog statusa*. Da li su im, u sredinama egzila, pruženi osnovni uvjeti za biološko održanje, za socijalnu i psihološku sigurnost, da li su intimno zadovoljni sa uvažavanjem njihovog osobnog, vjerskog i nacionalnog individualiteta i da li su oni, kao i njihova djeca, stimulirani za usavršavanjem učenjem i obrazovanjem? Ili se pak dešava ono što smo, u istraživanju jedne skupine bosanskohercegovačkih izbjeglica, davno zapazili. Mučnina i gorčina izbjegličkog života je karakteristika njihovog života jer su “... dani teški a noći još teže. Umorni od nerada, ogoljeni od neostvarivanja sebe, uplašeni zbog gubljenja individualnog identiteta traže smiraj u noćnom počinu. Jedno žele, a drugo im se događa. To nije smiraj, već mora, košmar, grozni snovi. U noćima njihova strašna prošlost postaje strašnija. Sjećanje na spaljene domove, na bježanje od kame krvnika, na jauke mučenih i masakriranih nevinih ljudi, na nemoćne krikove silovanih majki, kćeri i sestara. Ova sjećanja boje prazni hod sadašnjosti crnim slutnjama, mračnim razmišljanjima, beznadežnim očekivanjima. Dolazak zore je “spas”. “Spas” ali i nastavak jednoličnosti. Nema planova, nema odlazaka na posao, nema intimnog porodičnog života u koji se čovjek vraća nakon rada. Čeka se protok dana. A onda ponovo noć, strašni snovi, noćne more, košmari. I tako iz dana u dan, iz noći u dan, pa ponovo isti krug.”¹¹⁶

Dobri poznavaoi okolnosti u kojima se **sada** nalaze izbjeglice su saglasni sa ovom psihološkom karakterizacijom svakodnevnog življenja jednog broja izbjeglica ali **ne svih**. Stvarni život i život kako

¹¹⁵ Ismet Dizdarević (1997.), *Traumatski doživljaji prognanika*, Most, broj 99.

¹¹⁶ Ismet Dizdarević (1994.), *Painful are the days of the refugees*, Zbornik radova: Refugees and film, Cinematheque of Macedonia, Skopje.



Od lokalnih vlasti povratnici očekuju ostvarenje uvjeta za skromno biološko održanje i, što je za njih isto tako značajno, obezbjeđenje **socijalne i psihološke sigurnosti.**

ga oni vide nije jednak u svim zemljama u kojima su našli utočište. U nekim zemljama ekonomski, pa donekle i socijalni i psihološki status je iznad očekivanog. Povoljan status su izborili pojedinci kurentnih profesija, sa izrazitim radnim navikama, solidnim znanjem jezika zemlje domaćina i sa ispoljenom sposobnošću **prilagođavanja** socijalnim standardima. Uspješni pojedinci rade i zarađuju skoro onoliko koliko zarađuju autohtoni žitelji istih zanimanja. Prihvaćeni su i uvjereni su da su respektirani. U percepciji sebe i svoga socijalnog statusa ne kriju zadovoljstvo. Ispoljavaju nostalgiju, ali **ne misle** na povratak. Vratit će se, kažu, kada ostare. Da li će i tada, teško je predvidjeti. Među ovom grupom izbjeglica ima onih koji bi se vratili, ako bi u svojoj zemlji mogli imati ono što tvrde da je za njih najvažnije: poslove u okviru njihovih zanimanja, mogućnost za horizontalnu i vertikalnu promociju, pristojne stambene uvjete. I prva i druga “uspješnih” izbjeglica osjeća **nostalgiju**, ali u različitom odnosu. Prvi je prigušuju, “jer je tako najbolje”, a drugi je nose, ali ne žele da se vrate, jer u svojoj matičnoj zemlji nemaju ono što imaju u zemlji egzila. Iako svoju zemlju percipiraju kao zemlju “bijede i siromaštva”, ipak ih ona **privlači** onim što ona još uvijek ima, a što u drugim zemljama, pogotovo u vanevropskim, neće osjetiti u toku nastavka življenja u njima: *neposrednost, spontanu susretljivost, duhovitost, neishitrenost, sabur, ljepotu visinskih i nizijskih predjela, čistu vodu, zdravu hranu.*

Između dvije krajnosti, između “jako dobro” i “jako loše” prilagođenih izbjeglica nalaze se svi ostali. Spoznaja njihovog stvarnog i **percipiranog** biološkog, socijalnog i psihološkog statusa je važan preduvjet donošenja individualne ili grupne odluke o **povratku ili ostanku**. Na odluku o povratku ili ostanku utiču, pored ostalih činilaca, i psihosocijalni činioci. Konačna odluka je najčešće rezultat procjene svih izbjeglici **poznatih** povoljnih i nepovoljnih činilaca. Dešava se, međutim, da se odluka donosi na osnovu samo jednog činioca koji za izbjeglicu ima **najveću važnost**. Ne mora biti “objektivno” najvažniji, važno je da ga izbjeglica doživljava najvažnijim. Nesporno je da su objektivni uvjeti (izgradnja porušenih domova, efikasnija deložacija, mogućnost zaposlenja, mjere zaštite) od

posebne važnosti, ipak ne treba zaboraviti da se izbjeglice vraćaju u blizinu svojih domova i onda kada od onoga što moraju imati i što im se stalno obećava praktično **nemaju ništa**. U pitanju je djelovanje manje poznatih motiva koji u datom momentu za pojedinca imaju presudnu ulogu. Iz javnih izjava ovih pojedinaca moguće je nazrijeti dublju, **psihološku**, pozadinu ličnosti izbjeglica. Njihove izjave uvjerljivo govore koliko su tipska, šematska i bezlična tumačenja potreba i ponašanja izbjeglica neopravdana. Oni nisu samo Bošnjaci, Srbi i Hrvati odnosno muslimani, pravoslavci i katolici, već i pojedinci sa **osobitim strukturama**, sa samo njima svojstvenim, unutrašnjim mentalnim sklopovima i spoljnim ispoljavanjima. Ako im prilazimo samo kao "skupinama nevoljnika", a ne kao pojedincima u kojima se njihova zajednička tragedija i osobni doživljaji svakog od njih **prelamaju** u njima na način karakterističan za svakog od njih, nećemo shvatiti šta im još treba (pored onog što im "pružamo") šta ih pokreće a šta inhibira, šta hoće, a šta neće, šta ih oduševljava, a šta sputava. Nećemo shvatiti psihološku pozadinu iskazanih ili neiskazanih **potreba za povratkom ili ostankom**. Iste, objektivno jednake, okolnosti mogu, u glavama pojedinaca, biti doživljene i važnim i nevažnim, prihvatljivim i neprihvatljivim, pravednim i nepravednim. I daljina i blizina doma, i ekonomski povoljan i ekonomski nepovoljan status, i obiteljska razdvojenost i nerazdvojenost, i prilagođenost i neprilagođenost novoj sredini i sve druge, u dihotomnim relacijama tumačene okolnosti mogu djelovati motivaciono podjednako i za povratak i za ostanak.

U procjenjivanju smjera djelovanja ovih, motivacionih dilema, moramo imati na umu dvije osnovne psihosocijalne činjenice: da je ličnost izbjeglice ili raseljene osobe **osobita** i da, iako osobita, nosi u sebi prihvaćena mišljenja drugih, izrazitu ili manje izrazitu identifikaciju sa nacijom ili vjerom, dublja ili površinska ideološka uvjerenja, znanje ili neznanje o uzrocima ranijih, sadašnjih i budućih dešavanja, uvjerenja o snazi sadašnjih političkih pritisaka i prijetnji i slično. Ovi psihosocijalni činioci su uticali i uticat će svi, ili neki od njih, u sklopu drugih, danas, najviše naglašavanih ekonomskih, političkih i pravnih aspekata izbjegličke problematike.

Sigurnost važan psihosocijalni uvjet povratka

Psihosocijalni korijeni motivacija za povratak - toplina rodnog doma, reminiscencija traumatskih doživljaja, stvarni i percipirani sadašnji ekonomski, socijalni i psihološki status su, nesumnjivo je, važni. Pored njih moguće je govoriti i o drugima. Između mogućih drugih jedan, u kontekstu sadašnjeg stanja i iskazanih potreba izbjeglica, ima izvanredan značaj. To je stvarna i **spoznata sigurnost** grada, sela, doma u koje se izbjeglica vraća. To naročito važi za mjesta u kojima su očevi, majke, braća, sestre, bliski rođaci, prijatelji i komišije izbjeglica koji žele da se vrate u svoja mjesta ubijani, ranjavani, mučeni i zlostavljani. Efikasno djelovanje organa koji su odgovorni za bezbjednost građana, izbjeglice doživljavaju kao dokaz **državne** brige za njihovu sigurnost. Oni znaju da još uvijek postoje oni koji ne žele mir, koji manifestno ili skriveno ispoljavaju otpor prema povratku, koji ne žele da napuste tuđe domove i, koji zbog toga, organiziraju ne samo proteste već napadaju povratnike i ruše kuće u koje su se oni vratili.

Kažnjavanje nosilaca nemira i nesigurnosti u mjestima povratka je važan preduvjet doživljaja sigurnosti, ali nije presudan. Identifikovanjem glavnih aktera ispoljenih otpora povratku izbjeglica i raseljenih osoba i kažnjavanjem ne postižu se mogući i poželjni efekti, jer se takvim mjerama više otklanjaju **simptomi**, a **manje uzroci** manifestnih ili latentnih otpora povratku. Uzroci se nalaze u "iskivljenoj svijesti" onih koji su prisvojili tuđu imovinu ili ranijih susjeda koji su, iz "opravdanih" razloga, "zaboravili" da su decenijama živjeli sa onima koji žele da se vrate u svoje domove. Zašto raniji susjedi i sugrađani ne ispoljavaju podršku povratku? Tragovi propagande o nemogućnosti zajedničkog življenja pripadnika različitih nacija i vjera još uvijek žive u svijesti onih koji se odupiru povratku. Jedni ne žele susret sa svjedocima koji **znaju** koliki je i kakav udio pojedinaca ili grupa sugrađana koji pružaju prećutni, a nerijetko, i manifestni otpor povratku u protjerivanju onih koji sada žele da se vrate u svoje domove i na svoja imanja. Među njima se nalaze i oni koji su svojom **šutnjom** ohrabivali nosioce nasilja. U

znanju ili naziranju ovakvih ponašanja u mjestima u kojima se mogu povratiti izbjeglice i raseljene osobe, povratak ne teče željenim mogućim tokom, jer u ovakvoj atmosferi je teško ostvariti ono što je povratniku jako potrebno: *socijalna i psihološka sigurnost, duševni mir i komunikacija u uvjetima tolerancije različitosti*.

Radikalna promjena mišljenja i ponašanja

Radikalna promjena mišljenja i ponašanja o potrebama i shvatanjima izbjeglica i raseljenih osoba je bitan psihosocijalni preduvjet ostvarivanja Aneksa 7 Dejtonskog sporazuma. Od međunarodne zajednice izbjeglice očekuju jasne i jednoznačne postupke. Dosljednijim djelovanjem međunarodna zajednica će biti **više prihvaćena** od izbjeglica i raseljenih osoba. Veliki jaz koji, prema mišljenju izbjeglica, postoji između onoga što izbjeglice *očekuju* od međunarodne zajednice i što stvarno *dobijaju*, bio bi značajno smanjen. Svaki pravedni i pravični potez međunarodne zajednice se doživljava i kao podrška i kao ohrabrenje za povratak. Omogućavanje povratka omogućava izbjeglici da živi od svog rada, a ne od milostinje. Od lokalnih vlasti izbjeglice, takođe, očekuju ne samo ostvarivanje uvjeta za skromno biološko održavanje, već i promjenu shvatanja o njihovom *socijalnom i psihološkom statusu*. To je naročito potrebno u sredinama u kojima se povratnici tretiraju kao "nacionalna manjina". Takav tretman se, u svijesti izbjeglica, reflektira kao *psihosocijalni status* drugorazrednog, bespravnog i poniženog čovjeka.

Radikalna promjena shvatanja o izbjeglicama i raseljenim osobama podrazumijeva ne samo *informiranje* o nužnosti njihovog boljeg tretmana, već u *boljem izboru* osoba i organizacija koje će ispoljavati više senzibilitnosti za stvarne probleme i poteškoće izbjeglica. Sadržajnijim i više psihosocijalnim spoznajama zasnovanim na procesima educiranja odgovornih pojedinaca će se značajno pomoći u ublažavanju poteškoća i problema izbjeglica. Od svih osoba i institucija

koji rade sa izbjeglicama i raseljenim licima, a njih zaista nije malo, se očekuje ne samo solidno znanje iz psihologije ličnosti i socijalne psihologije, već i poznavanje djelotvornijih i osobitom sklopu ličnosti izbjeglica prilagođenih metoda rada. U radu sa izbjeglicama mora se više voditi računa ne samo o biološkim potrebama, već i o njihovom *mentalnom zdravlju, njihovim osobinama ličnosti, o njihovim iskustvima u suočavanju sa stresom i prijašnjim krizama, o jačini sustava socijalne podrške*. Od odgovornih pojedinaca i institucija, koji istinski ostvaruju duh Aneksa 7 Dejtonskog sporazuma se, takođe, očekuje odgovarajući nivo spoznaje i o drugim važnim psihosocijalnim dimenzijama ličnosti izbjeglice, zapravo o karakteru i smjeru njihovog *opažanja i tumačenja zbivanja oko sebe, o sadržaju njihovih očekivanja od sebe i drugih, o njihovim uvjerenjima o mogućnosti uticaja na životno važne odluke, o stidu zbog ovisnosti od drugih, o strahu od budućnosti*. Treba se osloboditi vlastitih predrasuda i stereotipa pogotovo brzopleatih zaključaka o raširenosti delikventnog ponašanja izbjeglica. Danas se ne očekuju ranije izricane i neargumentirane ocjene o “pojavi kriminalnog ponašanja” izbjeglica. Ustvari na “nedoličnim ponašanjem nekoliko pojedinaca iz odmarališta, na dva ili tri identifikovana slučaja krađe, kao i na pretpostavkama da se ova ili ona, najčešće neimenovana, djevojka bavi prostitucijom, ne može se graditi opšti stav da su sve izbjeglice *sklone asocijalnom i antisocijalnom ponašanju*.”¹¹⁷ Unošenjem ovih, kao i drugih, psihosocijalnih spoznaja u koncepcije i načine djelovanja, koji su sadržani u okvirima dobro **naučno fundiranog** sistema rada sa izbjeglicama i raseljenim osobama, moguće je više pomoći izbjeglicama u donošenju odluka važnih za njihovo *prilagođavanje* uvjetima u kojima se sada nalaze kao i u boljem sagledavanju *razloga za povratak ili ostanak*.

¹¹⁷ Ismet Dizdarević, *Bosnian Refugees Face an Uncertain Future*, War Report, London, 1992.

Re z i m e

U radu se razmatraju psihosocijalni izvori motivacije izbjeglica i raseljenih lica za povratkom u mjesta ranijeg življenja. Na odluku o ostanku ili povratku utiče veći broj činilaca među kojima su prisutni i psihološki. Obično pojedinci ili grupe pojedinaca donose konačnu odluku na osnovu analize svih njima poznatih, negativnih i pozitivnih, razloga. Međutim, u nekim situacijama samo jedan razlog može za pojedinca imati presudnu ulogu. Nostalgiju, važni psihosocijalni razlog, ispoljavaju skoro sve izbjeglice i raseljena lica, ali u različitom intenzitetu. U radu se ukazuje i na činjenicu da od razine identifikacije sa ranijim mjestom stanovanja, karaktera percepcije statusa u mjestu sadašnjeg življenja i, naročito, razina ostvarene biološke, socijalne i psihološke sigurnosti najviše zavisi odluka pojedinca ili grupe pojedinaca o ostanku ili povratku. U radu se naglašava radikalna promjena mišljenja i ponašanja o potrebama i ponašanjima izbjeglica kao jednom od bitnih preduvjeta ostvarivanja Aneksa 7 Dejtonskog sporazuma.

PSIHOSOCIJALNO STANJE I POTREBE OBITELJI NESTALIH BOŠNJAKA

O strahotama agresije na Bosnu i Hercegovinu je pisano, piše se i sada, a pisat će se i kasnije. O onom što agresija u svojoj biti jeste, kao i o onom što je ostavila iza sebe, još **uvijek je malo napisano**. Malo se zna i o sudbinama nestalih i o sadašnjem životu njihovih preživjelih obitelji.¹¹⁸ Mnogo je neizrečenog od njih o onom što su doživjeli i što sada doživljavaju. Nisu u pitanju samo stravični događaji koje su oni, u toku agresije, doživjeli i vidjeli: *plamenom zahvaćena velelepna gradska zdanja, pocrnjeli obrisi sakralnih spomenika, tužni ostaci divljački granatiranih kulturnih institucija, džamija i drugih muslimanskih svetišta, zbjegovi iznemoglih i nejakih, tijela nesahranjenih mrtvaca, pokreti ranjenih kojima se pomoći ne može....* Njihovi doživljaji vezani samo za beznadežno životarenje u memljivim i mračnim podrumima, za fizičko nestajanje izglednijih, promrzlih i od bolesti neliječenih Bošnjaka, već je i ono i što su tada manje zapažali, a što sada dublje preživljavaju. To su osjećanja i misli koje nose unutar sebe, koji ih muče, guše, koji razaraju njihov unutrašnji, intimni svijet. Ponekad osjećaju takav lom u dušama, da im se čini da gube vjeru u sebe i u svijet izvan sebe i da samo opažaju kako iz njihovih dubokih slojeva doživljenih strahota izrastaju osjećanja bezvoljnosti i iznevjerenosti, ali i osjećanja ogorčenosti i nijemog protesta.

Obitelji nestalih su neposredno doživjeli sve što su idejni začetnici, nosioci i neposredni izvršioци genocida nad Bošnjacima planirali. Bili su svjedoci individualnih i masovnih zločina. Preživjeli članovi obitelji nestalih nisu *zaboravili* ono što su agresori željeli postići strahotnim

¹¹⁸ Rad je saopćen na Okruglom stolu koji je organiziran u povodu desetogodišnjice stradanja Bošnjaka i u okviru obilježavanja 30. avgusta "Međunarodnog dana nestalih osoba" na temu "**Nestali i zakonodavstvo s osvrtom na socijalni status porodica**", Sarajevo, 29. 08. 2002. Izvod iz rada, pod naslovom "*Šutnja, znak prigušene savjesti*" je objavljen u "Oslobođenju" (Pogledi) 5. 10. 2002. godine.

načinima torture koju su primjenjivali na svima bez obzira na pol i dob: *i na djeci, i na ženama i na starcima*. Nasilnici su nastojali da u selima i gradovima u kojima su se, zbog oružane premoćni, bahato ponašali usade u svijest Bošnjaka, svojih dojučerašnjih susjeda, *osjećanje bespomoćnosti, nestajanja i uzaludnosti otpora*. Nastojali su i *planiranim psihološkim postupcima razoriti njihov osobni, vjerski i nacionalni identitet*.

U svim okolnostima, a naročito u logorima i zatvorima, nasilnici su primjenjivali, na grozniji način, surove metode torture svojih prethodnika, njemačkih fašista i četnika Draže Mihailovića. Progonili su, mučili, ubijali i *odvodili Bošnjake*. Osim individualnih i masovnih progona, odvođenja i na vidnim mjestima ubijanja Bošnjaka, srpski agresori su praktikovali i druge mjere fizičke i psihološke torture. Različitim vidovima senzornog **uskraćivanja**, mjerama ponižavanja i **prinude** (potpisivanje lažnih izjava, zastrašivanje fizičkim i mentalnim onesposobljavanjem, prisiljavanje članova porodice da prisustvuju scenama mučenja svojih najbližih) i, posebno, sadističkim **silovanjima** djevojčica, nevinih djevojaka, udatih žena, pa čak i starica, **zločinci su dokazivali svoje "viteštvo", "časnost" i "izuzetnu muškost."** Očito je da su ovi vidovi zločina činjeni ne samo iz ideoloških, već i iz osobnih, nastranih pobuda utkanih u strukturama ličnosti zločinaca.

Iza ubijenih i nestalih Bošnjaka ostala su djeca, majke, supruge, sestre. Iza njih su ostali spaljeni domovi ili kuće u koje su se uselili Srbi koji su, po programu "etničkog čišćenja" krajeva od nersrpskog stanovništva, prisvojili tuđe i nisu, zbog toga, *osjećali grižnju savjesti*. Čak su, podržani vrlo glasnom srpskom propagandom, govorili da su oni prisvajanjem "balijskog" vratili ono što su im "Turci uzeli". Oni su, kako su govorili, došli na svoju djedovinu, na svoja imanja, u svoje kuće koje su im "poturice" nezakonito oteli. Nakaradno uvjerenje prisvojitelja imovine Bošnjaka i danas, sedam godina nakon Daytona, živi u njihovim stavovima i ponašanju, mada više nisu tako bučni kao u dane kada su, nakon klanja i progona Bošnjaka, bili u zanosu zbog ostvarene "osvete nad dahijama". Izjava zločinca Ratka Mladića da je "čas osvete Turcima konačno stigao", izrečena nakon osvajanja Srebrenice, je jasno nagovještavala zločine nad Srebreničanima koji su ranije planirani.

Preživjele obitelji **nestalih Bošnjaka** iz raznih sela i gradova Bosne i Hercegovine u kojima su sljedbenici ideje “Velike Srbije”, ustvari nosioci programa uništenja bošnjačkog naroda, izvršili stravični genocid i urbicid, još uvijek ne mogu da *nađu smiraj duše i put izlaska iz neizvjesnosti*. Ne mogu i to ne samo zato što i sada, u njima, živi tuga zbog **nestalih** njihovih očeva, supružnika, braće, daidža, adža i drugih rođaka i bliskih prijatelja, već i **zbog iskustvene spoznaje da je izostala pomoć i podrška od onih od kojih su pomoć očekivali**, od države u čijim temeljima su utkane i kosti njihovih najbližih, u čijim prostorima žive osakaćeni i duševno traumatizirani, kao i oni koji ne mogu da se vrate u svoje devastirane ili očuvane privatne kuće i stanove koje su srpski ili hrvatski naseljenici nezakonito prisvojili. Od odgovornih državnih i entitetskih struktura vlasti obitelji nestalih očekuju **radikalnije zahvate** u stvaranju mogućnosti za slobodan pristup otkrivenim lokacijama individualnih i masovnih stratišta kao i sigurnijoj potpori upornijim traženjima novih lokacija gdje su, najvjerovatnije, pogubljeni njihovi muževi, očevo, sinovi, braća ili i... Broj nasilno odvedenih a još uvijek nepronađenih nije mali. Trideset hiljada nestalih Bošnjaka, a možda i više, je zabrinjavajući broj.

U toku sedmogodišnjeg očekivanja sigurnijih spoznaja o svojim, nasilno odvedenim članovima, obitelji nestalih su shvatile da proces ne ide onim tempom kojim bi trebao i mogao ići. Oni sada realnije sagledavaju **raskorak** između stvarnih mogućnosti bržeg i pouzdanijeg pronalaženja dokaza o nestalim i izjava odgovornih o “razlozima” sporosti sadržanih u njihovim odgovorima na iskazane potrebe i zahtjeve obitelji nestalih. Obiteljima nestalih, kao i svakom humanisti, je neshvatljivo zašto još nije donesen državni zakon o nestalim koji bi, nesporno je, osnažio poljuljano uvjerenje o bržem saznanju istine. Zakon bi imao i značajni psihološki efekat, jer je moguće logično pretpostaviti da će u njemu nasilno odvođenje ljudi biti označeno onim što stvarno i jeste - **činom genocida**. Državni zakon o nestalim bi bio obaveza i upozorenje onima koji sada, iz znanih razloga, ne žele da se **istina o nestalim Bošnjacima spozna**. Vjerovatno bi, nakon usvajanja zakona o nestalim, organi vlasti u Srpskoj Republici, u entitetu u kome su nad Bošnjacima izvršena najstravičnija zlodjela i u najvećem broju

ispoljili više spremnosti u otkrivanju mjesta individualnih i masovnih grobnica za koja, vjerovatno je, znaju gdje se nalaze. Normalno bi, nakon usvajanja zakona o nestalim, bilo očekivati promjene u glavama onih koji bi mogli pomoći. Došlo je do nekih pomaka, ali ne u mogućem i poželjnom ishodu. Moguće i potrebne ishode od zakona je moguće očekivati tek nakon promjena ukorijenjenih predrasuda o Bošnjacima i straha od onoga što bi moglo doći nakon otkrića mjesta individualnih i masovnih ubijanja Bošnjaka. Potrebno je da se savladaju dublji, psihološki otpori, mada se ni tada ne bi otkrilo onoliko nepoznatih lokacija grobnica Bošnjaka koliko bi se stvarno moglo otkriti i koliko postoji nepoznatih lokacija. Učinkovitost zakonskih regula o nestalim je uveliko zavisna i od dubljih, psiholoških činilaca. Ishod od primjene pravno dobro utemeljenog zakona o nestalim značajno, zapravo, zavisi od prirode formiranih uvjerenja o izvršenim zločinima nad Bošnjacima, *od osobne hrabrosti pojedinaca da se istina o zločinima prihvati bez obzira što će čin priznanja izazvati revolt kod onih koji nastoje da izvršene zločine nad Bošnjacima zaborav što prije prekrije, kao i od razine respekta pravde i pravičnosti onih koji su dužni da zakonske regule pravilno objasne i oživotvore u realnim društvenim tokovima.* Uvjerljiv pokazatelj da se, zakonom samim po sebi, bez poznavanja procesa svijesti i ponašanja pojedinaca i grupa pojedinaca, ne bi moglo postići ono što se želi je **neprimjena** člana 33 Ženevske konvencije o zaštiti civilnih lica u vrijeme rata, koja je usvojena 12. avgusta 1949. godine. U članu 33 sadržano je sve što je trebalo učiniti, a nije učinjeno: “Čim to okolnosti dozvole, a najkasnije nakon prestanka aktivnih neprijateljstava, svaka strana u sukobu treba da pronalazi lica čiji je nestanak objavila protivnička strana. Navedena protivnička strana treba da dostavi sve korisne podatke o tim licima da bi olakšala njihovo pronalaženje.”

Obiteljima nestalih, kao i nama, je neshvatljivo i neprihvatljivo da se zločinci koji su odveli njihove najbliže u planirana mjesta mučenja i ubijanja i *danas slobodno kreću*. Imena i prezimena mnogih zločinaca, “malih ljudi”, obitelji nestalih znaju. Oni su spokojni, ne pate od osjećanja grižnje savjesti i ne misle da su krivi za zlodjela koja

su izvršili. Ponašanje i izjave njihovih vođa u toku suđenja u Hagu su za njih "časna i hrabra ponašanja nepravedno optuženih". Međutim, *šutnja* pojedinaca koji nisu vršili zločine, a znaju gdje su vršena i ko ih je izvršio, je neshvatljiva. **Zašto šute?** Da li iz straha od odmazde, ili iz bojazni da će ga "drugi" proglasiti "izdajnikom" ili pak iz osobnog uvjerenja o opravdanosti izvršenih zlodjela? Svi razlozi su psihološki mogući i teško je kazati koji je, između njih, najvažniji. Obitelji nestalih koje žele saznati samo **istinu** o sudbinama svojih najintimnijih, razloge za šutnju pojedinaca koji nisu bili ni *podstrekači niti sudionici u individualnim ili masovnim zločinima nad Bošnjacima*, **doživljavaju neuvjerljivim**. Da li je i njihova šutnja znak prigušene savjesti i ljudskog saosjećanja sa žrtvama zločina kojima bi njihovo saopštavanje istine uveliko olakšalo teret unutrašnjih nemira, strahovanja, potištenosti i, posebno, duboko duševno parajuće **neizvjesnosti**. Tek, nakon dostojne sahrane svojih muževa, očeva, sinova i (ili) braće, obitelji nestalih bi mogle proučiti fatihu na njihovim mezarima kada god osjete potrebu za tim. Psihološke spoznaje o dubokoj tuzi zbog gubitka članova obitelji se češćim posjetama mezarima i učenjem fatihe doživljava mnogo lakšim.

Sadašnji, psihosocijalni, status obitelji nestalih je otežan i drugim nepogodnim okolnostima. Najveći broj obitelji nestalih živi u oskudnim materijalnim uvjetima. Lišeni su onoga što jedna danas skromna obitelj ima i što bi se i njima minimalnim društvenim mjerama moglo obezbijediti. Istinska društvena pomoć i podrška bi otklonile i druge izvore njihovih nevolja. Vjerovatno bi odgovorni senzibilnije doživljavali i djelotvornije rješavali njihova prava iz zakonske normative i u njima iznalazili moguće olakšice za njih. Od nevladinih organizacija očekuju pomoć i podršku u prevazilaženju psihosocijalno nepovoljnih ponašanja i stavova pojedinaca i grupa pojedinaca u njihovim sadašnjim, socijalnim sredinama. U ovim ponašanjima i stavovima se obiteljima nestalih pripisuje da su oni "uzročnici" zagađene okoline, da su donijeli "seljačke navike", da "previše traže i izvoljevaju". Unošenje u ovakve i slične stereotipe stvarno neispoljena ponašanja obitelji nestalih, pojačavaju u njima emotivnu napetost, potištenost i nevjericu.

Psihosocijalni stanje obitelji nestalih je zabrinjavajuće i izgleda da *objektivno težak ekonomski, socijalni i psihološki status obitelji nestalih, pretežno protjeranih Bošnjaka* još uvijek ne podstiče najodgovornije državne organe i pojedince da poduzmu radikalne mjere u cilju saniranja njihovih problema i poteškoća. Daleko više ima obećanja i poziva na strpljenje, nego što ima stvarnih i mogućih rješenja. Čak se stiče dojam da **ne postoji uvjerenje o potrebi radikalnih zahvata, a tamo gdje se naziru postojanja takvih uvjerenja ne postoji znanje ili sposobnost kako se u postojećim uvjetima može najbolje pomoći obiteljima nasilno odvedenih Bošnjaka.**

Kako se može pomoći? Preživjele obitelji nestalih Bošnjaka su **žrtve genocida**. Uspješno ostvarivanje prava žrtve podrazumijeva realiziranje zahtjeva koji su sadržani u *dva važna međunarodna dokumenta* - u *“Ključnom dokumentu Ujedinjenih nacija o žrtvama krivičnih djela i zloupotrebe sile/moći”* i u *“Deklaraciji UN o osnovnim principima pravde za žrtve zločina i zloupotrebe moći”*. Iz ovih dokumenata je vidljivo da su obitelji nestalih, ustvari preživjeli Bošnjaci žrtve genocidne agresije tretirani kao **“žrtve zloupotrebe moći”**. Žrtve zloupotrebe moći su *“osobe koje, individualno ili kolektivno, dožive oštećenje, uključujući fizičku ili mentalnu ozljedu, emocionalnu patnju, ekonomski gubitak ili značajno narušavanje njihovih fundamentalnih prava kroz djela ili propuste koji u potpunosti ne krše nacionalne krivične zakone nego međunarodno priznate norme vezane za ljudska prava.”* Iz ovog stava *“Deklaracije UN o osnovnim principima pravde za žrtve zločina i zloupotrebe moći”*, koja je usvojena od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 29. novembra 1985. godine, jasno proizilazi odgovornost države u obezbjeđivanju uvjeta u kojima će žrtve moći doživjeti stvarnu ekonomsku, pravnu, socijalnu i psihološku pomoć i podršku. Naglašavamo ova četiri vida pomoći, jer je očigledno da su **obitelji nestalih, kao žrtve genocida, doživjeli ne samo jedno oštećenje, već sva oštećenja koja su precizno navedena u ovom stavu.**

Sve što je sadržano u Deklaraciji obavezuje i državu Bosnu i Hercegovinu kao članicu Ujedinjenih naroda. U skladu sa Deklaracijom državni organi, organi entiteta, pravne institucije, nevladine organizacije i druge odgovorne strukture i pojedinci su dužni omogućiti obiteljima nestalih Bošnjaka, žrtvama genocida, “dobijanje kompenzacije kroz formalne ili neformalne procedure koje su ekspeditivne, pravedne, jeftine i pristupačne”, “pravednu restituciju žrtvama, njihovim porodicama ili osobama koje ovise o njima” i (ili) finansijsku kompenzaciju kada “kompenzacija nije u potpunosti moguća od strane počinitelja ili drugih izvora”. Restitucija podrazumijeva “povrat imovine ili plaćanje pretrpljenje štete ili gubitka, nadoknađivanje troškova kao rezultat viktimizacije, pružanje usluga i ponovno uspostavljanje prava”.

U ostvarivanju radikalnog procesa pravne, socijalne i psihološke zaštite obitelji nestalih Bošnjaka, kao žrtava genocida, *puna mobilizacija šire javnosti je neophodna*. Mediji i komunikacije bi mogli imati ključnu ulogu u usmjeravanju javnog mnijenja na radikalno rješavanje zaista teških, ljudskih problema preživjelih žitelja individualnih i masovnih zločina, žrtava grozomnog nasilja do sada, u povijesti surovosti, nepoznatog čina. Uspjehe u saniranju uvjeta i rehabilitaciji traumatiziranih je moguće očekivati ako se u rješavanju aktualnih ekonomskih, pravnih, socijalnih, psiholoških, obrazovnih, medicinskih i drugih problema i poteškoća obitelji nestalih **pristupi planski, sistematično i sinhronizirano**. Seriozan program pomoći sadržava u sebi koordinaciju operacionaliziranih sadržaja ovog programa koje su, u okviru svojih profesionalnih obaveza, dužni realizirati uključeni akteri. To su: zakonodavni i izvršni organi države, pravosudne institucije, škole, univerziteti i instituti, zdravstvene institucije, organi unutrašnjih poslova, profesionalci javnih medija, profesionalci u zaštiti mentalnog zdravlja, vjerski službenici, kućevlasnici, stambeni i drugi subjekti i različite nevladine organizacije i institucije. Uz stalno prisutnu kampanju za podizanje svijesti svih građana o potrebi sudjelovanja u raznovrsnim programima adekvatne pomoći obiteljima nestalih Bošnjaka, žrtvama genocida, uveliko bi otklonile njihove ekonomske, socijalne i psihološke poteškoće i novonastali problemi.

PSIHOLOŠKI TRETMAN TRAUMATIZIRANIH ADOLESCENATA

Mjerenje i (ili) procjenjivanje toka i ishoda primijenjenih psihosocijalnih programa prevencije, liječenja i rehabilitacije traumatiziranih osoba je najbolji pokazatelj primjerenosti programa, psihometrijskih vrijednosti dijagnostičkih i terapijskih postupaka i, posebno, nivoa znanja i sposobnosti psihoterapeuta. Evaluacija **djelotvornosti** psihosocijalnih programa pomoći i podrške traumatiziranim osobama, praktikovanih u toku i nakon agresije, pružaju odgovor na jedno od fundamentalnih pitanja psihologije traumatizma: koliki je i kakav je ishod u **prevladavanju** traume rezultirao iz primijenjenog psihoterapeutskog postupka? Koji psihoterapijski pristupi, u toku tretmana traumatiziranih osoba, klijenata dovode do promjena u njihovom mišljenju i ponašanju, a koji, suprotno tome, ne ostavljaju ozbiljnijeg traga? Vrijednost evaluacije se ne ogleda samo u njenim pouzdanijim, **objektivnijim** odgovorima na ova i druga slična pitanja. Ne govore zapravo samo koliki je i kakav je uticaj određenog tretmana ili jednog šireg pristupa u procesima prevencije, liječenja i rehabilitacije traumatiziranih osoba, već i **zašto** je takav i toliki njihov uticaj. Pouzdani podaci o veličini uticaja praktikovanih postupaka pružanja psihosocijalne pomoći traumatiziranim kao i podaci o **razlozima** njihovog slabijeg ili jačeg uticaja, imaju četverostruki značaj:

1. eliminiranju ili modificiraju nedjelotvornih strategija ili tehnika tretmana,
2. u potvrđivanju ili negiranju teorije ličnosti koje su sadržane u primijenjenim tehnikama ili psihoterapeutskim pristupima,
3. u povećanju kritičnosti procjena efekata vlastitog djelovanja, usporedbom individualnih pristupa sa pristupima koji se preferiraju u rezultatima evaluacije i

4. omogućava, na bazi kritičke analize propusta i pogreški, konstrukciju djelotvornijih konceptualnih okvira i praktičnih modela.

Serioznija evaluacijska istraživanja toka i ishoda psihološkog tretmana traumatiziranih adolescenata otkriva, takođe, psihosocijalne preduvjete i psihološke determinante koje značajno **pomažu** adolescentima u razumijevanju i prevladavanju vlastitih traumatskih doživljavanja. Ovakva istraživanja ukazuju na efekte koji su postizani u tretmanu traumatiziranih adolescenata respektivom psihološke osobenosti i jako naglašene njihove potrebe za identitetom. Analiza sačuvane dokumentacije o toku i ishodu **psihološkog tretmana** pokazuje da su adolescenti lakše prevladavali traume kada im je omogućeno da analiziraju i tumače situacije radi **sagledavanja** vlastitih emocionalnih doživljaja. Proces uspostavljanja povjerenja u terapijskoj dijadi sa adolescentima koji se u kliničkoj praksi ponekad tretira kao težak problem, nije, sudeći prema analizi izvještaja i verifikovanim iskustvima iskusnih psihoterapeuta, bio značajno otežan. Svi vidovi pružanja psihosocijalne podrške i pomoći adolescentima koji su zasnovani na uvažavanju bržeg sazrijevanja mladih ljudi u uvjetima strahotne agresije kao i njihove potrebe da odlučuju samostalno - su dali, takođe, vidljive efekte u procesu prevladavanja traumatizacije. Mnogi adolescenti su izgubili jednog ili oba roditelja, pa ih je i to prinudilo da preuzmu brigu za mlađu braću ili sestrice. Osjećaj odgovornosti je djelovao vrlo motivaciono. Adolescenti koji su shvatili odgovornost kao **moralni imperativ**, ispoljili su sposobnost kontrole vlasti tih impulsa, a ne i izrazitije simptome depresije, socijalne izolacije ili, pak, pojačanog manifestiranja psihosomatskih simptoma.

Evaluacija toka i ishoda psihološkog tretmana traumatiziranih adolescenata, kao i drugih građana, koji su **direktno** (povrede pri granatiranju, mučenje i zlostavljanje, silovanje, progoni itd.) ili **indirektno** traumatizirani (prisutnost pri ubijanju, prisutnost kod panike drugih, prisutnost kod paljenja ili rušenja rodne kuće) ukazuje i na potrebu identifikovanja okolnosti koje su djelovale izvan psihoterapeutskog postupka, a koje su, u osobitoj interakciji sa

osobinama traumatiziranih olakšavali i ubrzavali proces prevladavanja traume. Naime, iskustva rada profesionalaca i neprofesionalaca, u toku i neposredno nakon agresije pokazuju da je primjena ranijih psiholoških spoznaja bila najdjelotvornija u uvjetima dobro shvaćene **osobnosti** bosanskohercegovačke ratne psihosocijalne stvarnosti. U njoj se osjećala naglašena potreba za **dinamičkim i fleksibilnim formama** psihosocijalnog djelovanja kao i potreba za prilagođavanjem psihoterapeutskog postupka pogibeljnim ili pak, izrazito biološki teškim okolnostima. Ali, ne treba zaboraviti i ono što su vrsni psihoterapeuti osjetili i uvažavali i što su, unutar sebe, doživljavali kao poseban psihološki kvalitet klijenata koji su pružali bilo kakav oblik **otpora** agresoru. U namjerama i postupcima agresora sadržana je **prijetnja**. Ona nije percipirana kao nešto udaljeno i lebdeće, već kao realnost, kao situacija koja ugrožava i biološki i socijalni i psihološki integritet Bosanaca. Analize pokazuju da je suočavanje sa prijetnjom kod većine građana koji su se aktivno suprostavili agresoru, bilo uspješno. Razloge ovakvog efikasnog ponašanja opravdano je tražiti u onom što ove ljude, ljude od otpora, čini posebnim: to je **motivaciona struktura** njihove ličnosti. Konstruktivna usmjerenost snažnih unutrašnjih uvjerenja, reaktiviranje odbrambenih dispozicija i pokretanja “Ja” kapaciteta, u jednom skladnom sklopu su djelovali, kako su se pokazali, vrlo rezistentnim prema prijetnji, stresogenoj situaciji, prema pritisku.

Evaluaciona analiza događaja i načina reagiranja na njih ukazuje i na potrebu terminološkog obogaćivanja teorije i prakse psihologije traumatizma. U savremenim psihološkim rječnicima postoji termin “ratna trauma”, a ne i termin “trauma agresije”. Sudeći prema doživljajima pojedinaca i psihološkim procesima koji su se odvijali u toku agresije i, posebno, sudeći prema njenim psihološkim posljedicama, izraz “ratna trauma” ima drugačije konotativno značenje. “Trauma agresije” ima adekvatnije i denotativno i konotativno značenje. Termin “trauma agresije” uvjerljivije govori o psihološkim tegobama Sarajlija, o psihološkom očaju silovane djevojčice, o patničkoj istrajnosti mučenih i zlostavljanih, o golgoti i bezizlaznosti prognanih.

U psihološkom tretmanu adolescenata pomoć stranih eksperata je bila, nesporno je, dragocjena. Ranija teorijska i empirijska spoznaja psihologa svijeta su bile vrlo korisne. U procesu educiranja kadrova strani stručnjaci su ih informirali o mogućim uzrocima traumatskih doživljaja, o načinima preciznijeg definiranja simptoma trauma, o prednostima i nedostacima određenih psihoterapeutskih postupaka. Manje iskusni su sticali i praktična znanja na posebnim, instruktivnim seminarima. Ali, ne treba zaboraviti da su i bosanskohercegovački stručnjaci za mentalno zdravlje u tretmanu traumatiziranih osoba ispoljili i znanje i sposobnosti i psihoterapeutsku umješnost u otklanjanju uzroka ili simptoma traume. Očuvali su profesionalni dignitet u uvjetima izoliranosti od svijeta, posebno eksperti iz Sarajeva, u uvjetima gladi i žeđi, a živjeli u stalnoj opasnosti od umiranja ili ranjavanja. Činili su sve što su im individualne mogućnosti i okolnosti dopuštale, čak i više od toga, iako su, kako kaže Gordon Neligh, bili "izolovani od stručnjaka za mentalno zdravlje iz ostatka svijeta, temeljni ponos u kvalitetu njihovog rada, poslužio je kao stimulans za daljni razvoj terapeutskih metoda, zdravstvenih intervencija i sistema pružanja usluga čak i za vrijeme najtežih dana rata". Ova izjava je reljefna potvrda onog što su vrsni eksperti iz inozemstva i naše domovine iskazivali, ne samo kao impresiju, već i **duboko uvjerenje** da su ratna iskustva bosanskohercegovačkih stručnjaka za mentalno zdravlje, posebno stručnjaka iz agresorskim topovima i tenkovima opsjednutog Sarajeva, **uzor** da je moguće uspješno psihološki djelovati u objektivno nemogućim uvjetima. U svim fazama uobičajenog psihološkog tretmana traumatiziranih osoba - od prijema klijenta i analize njegovog samoiskaza do okončavanja odabranog psihoterapeutskog postupka - iz rezultata evaluacione analize je vidljivo da su oni u rješavanju raznovrsnih i složenih slučajeva traumatizacije, najčešće **višestruke**, ispoljili visoku **stručnu umješnost, osobni profesionalni dignitet, fleksibilnu prilagođenost** u stalnim promjenama u ambijentu življenja i rada i, posebno, potrebu za iznalaženjem najboljih puteva u prevladavanju traume.

Iz pregleda prezentiranog rezultira potreba za **fundamentalnim, dubljim i dužim evaluacijskim istraživanjima** kako tokova i ishoda individualnih i grupnih psihoterapeutskih postupaka, tako i prirode i

smjera uticaja okolnosti izazvanih agresijom. Potreba za ovakvim istraživanjima ima višestruku važnost:

1. dobiće se pouzdanija ocjena o ostvarivosti koncipiranih programa psihosocijalne pomoći u uvjetima izloženosti i klijenta i terapeuta uticaju snažnih i brojnih stresogenih činilaca,
2. otkrit će se psihosocijalne determinante do sada u stručnoj literaturi neopisanih stresnih sindroma i specifičnih načina reagiranja pojedinaca i grupa pojedinaca na njih,
3. ostvarit će se širi uvid u izvore konstruktivnog, kognitivnog i emocionalnog reagiranja traumatiziranih pa, čak, i višestruko traumatiziranih pojedinaca u uvjetima stalno prisutnih prizora poremećaja koncentracije i pamćenja, dezorganiziranosti ponašanja, osjećanja obamrlosti ili pretjerane uzbuđenosti, u stanjima depresije i u sličnim, doživljenim ili na iskustvima drugih, spoznatih vidova narušavanja mentalnog zdravlja,
4. pouzdanije će se rasvijetliti razlozi veće djelotvornosti psihoterapeutskog tretmana na klijente koji su nosili dublje uvjerenje o potrebi duhovnog i fizičkog otpora agresoru,
5. identifikovat će se relevantni indikatori za evaluaciju teorijskog modela psihosocijalne pomoći i podrške za vrednovanje provedenih programa i, posebno, za evaluaciju ishoda apliciranih tehnika i procedura terapije i
6. sagledat će se koliki je i kakav doprinos iskustava i rezultata parcijalnih istraživanja naših eksperata teoriji i praksi traumatske psihologije.

Koncipiranje i realiziranje ovakvog evaluacijskog istraživanja podrazumijeva oba metodološka pristupa: i nomotetički i idiografski. Verifikovana iskustva i, posebno, rezultati dobro naučno utemeljenih evaluacionih istraživanja će doprinijeti obogaćivanju teorije i prakse mentalne higijene jer su, kako ističe Gordon Neligh, "Bosanci sa malim resursima učinili više na polju zaštite mentalnog zdravlja, nego ijedna zemlja dosad. Ovaj napor društva za zaštitu mentalnog zdravlja u Bosni zaslužuje proučavanje i primjenu u drugim zemljama za vrijeme nesreća u budućnosti".

TRAUMA CENTRI: POTREBA I RAZVOJ

Naglašena potreba za razvojem trauma centara¹¹⁹ u gradu i šire, Kantonu Sarajeva i Federacije rezultira iz iskustava stečenih u toku agresije, rezultata procjena sadašnjih, institucionalnih i kadrovskih, mogućnosti i, posebno, projekcije očekivanog, specifičnog, i uže specijaliziranog, tretmana primarne i sekundarne traumatiziranosti. U toku agresije u Sarajevu je u objektivno teškim uvjetima urađeno više nego što se moglo očekivati. Njihova iskustva su vrlo dragocjena. Ona mogu biti jedna od temeljnih osnova uspješnog djelovanja trauma centara. Naime, iskustva rada profesionalaca i neprofesionalaca pokazuju da je primjena, psiholoških i psihijatrijskih postupaka u dijagnozi i preovladavanju traume, bila najdjelotvornija u uvjetima **respekta osobnosti mentalnog sklopa** žitelja Sarajeva, u pouzdanoj identifikaciji izvora **višestruke traumatiziranosti** Sarajlija, u racionalnoj primjeni **dinamskih i fleksibilnih formi** stručnog rada i u učinkovitom **prilagođavanju psihoterapeutskog postupka**, kako prirodi traume i ličnosti traumatizirane osobe, tako i svemu onom što je djelovalo izvan kompleksnog psihoterapeutskog postupka, a što je na njega uticalo: pogibeljne ili, pak, izrazito biološki, socijalno i (ili) psihološki ugrožavajuće okolnosti. I bliska saradnja između bosanskohercegovačkih i stranih eksperata je pokazala potrebu nastavka takve suradnje, jer se iz konstruktivne stručne saradnje stiču nove spoznaje i bogate iskustva i jednih i drugih. U toku agresije strani stručnjaci su dali dragocjeni prilog u educiranju profesionalaca, posebno mlađih i manje iskusnih, i neprofesionalaca. Usavršavanje iskusnijih eksperata, u uvjetima nedostatka hrane i vode i u skoro svakodnevnoj izloženosti granatama i snajperskim mecima, bilo je uspješno i zato što su bosanskohercegovački

¹¹⁹ Rad pod naslovom "*Organization, structure and functioning of the Trauma Centers at Sarajevo Canton*" je saopćen na Međunarodniom simpoziju *Human Right & Mental Health*, koji je održan u Sarajevu od 11 - 13. jula 1997.

stručnjaci za mentalno zdravlje ispoljili **znanje, sposobnost i psihoterapeutsko umijeće** u otklanjanju uzroka ili simptoma traume. Činili su sve što su im individualne mogućnosti i ratne okolnosti dopuštale. Čak, kako ističe Gordon Neligh, i više od toga, iako su bili "izolirani od stručnjaka za mentalno zdravlje iz ostatka svijeta, temeljni ponos u kvalitetu njihovog rada, poslužio je kao stimulans za daljni razvoj terapeutskih metoda, zdravstvenih intervencija i sistema pružanja usluga čak i za vrijeme najtežih dana rata".

Procjena sadašnjeg stanja tretmana traume, takođe, ukazuje na potrebu osnivanja institucija u kojima bi se mogao obavljati **specifičan i sistematičan visokostručni tretman traume**. U gradu Sarajevu ne postoji specijalizirana institucija za tretman traume. Institucije i organizacije koje su u toku agresije obavljale funkciju dijagnoze i terapije trauma, te su djelatnosti nastavili da obavljaju i danas. Traumatizirane osobe, same ili prema uputama, najčešće se obraćaju klasičnim psihijatrijskim ustanovama (bolnice, dispanzeri, ambulante), humanitarnim organizacijama ili (i) centrima za socijalni rad. Obraćaju se i pojedinim stručnjacima (uglavnom psihijatrima ili psiholozima) privatno. U klasičnim psihijatrijskim ustanovama tretman traume je sličan tretmanu neuroze ili bilo koje vrste kriznog stanja. U tretmanu traume se, u ovim ustanovama, češće primjenjuje farmakološki tretman i (ili) neke forme analitičke, individualne ili grupne, terapije. U centrima za socijalni rad i humanitarnim organizacijama se radi na identifikaciji simptoma traume i savjetodavnoj djelatnosti. U njima se, mada rjeđe, praktikuje i psihoterapija. U nekim savjetovalištim za psihološku pomoć i podršku u radu sa traumatiziranim osobama se primjenjuje modulirani koncept "debrifinga" i tehnike desenzitacije.

I projekcija razvoja teorije i prakse mentalnog zdravlja takođe ukazuje na potrebu razvoja trauma centara. U trauma centrima bi se ostvarivali primarna, sekundarna i tercijarna prevencija trauma. Traumi centri su, ustvari, zdravstvene ustanove sa **visoko specijaliziranim** pa i, po potrebi, sa **subspecijaliziranim** djelovanjem. U ostvarenim uvjetima za takvo djelovanje tretman traumatiziranih osoba bi, sigurno je, bio daleko uspješniji i kvalitetniji.

Organizacija trauma-centara

Iz pregleda izrečenog proizilazi i naše uvjerenje o urgentnoj potrebi i pogodnosti grada Sarajeva i Sarajevskog kantona za razvoj odgovarajuće mreže trauma-centara. Iz prihvaćene potrebe za organiziranjem trauma-centara proizilazi odluka o izboru najprikladnijeg **organizacijskog modela**. Koji bi model bio najpogodniji? Da li onaj u kome se preferira jedna **centralna ustanova** ili čak model u kome **mreže regionalnih decentraliziranih centara** imaju primat? Govoriti o apsolutnoj prikladnosti jednog modela nad drugim nije moguće. Modeli imaju prednosti i nedostatke. Organizacija trauma-centara u skladu sa prvim modelom omogućava aktivniji i plodotvorniji timski rad stručnog kadra, subspecijalizirano djelovanje, adekvatniju i funkcionalniju organizaciju dnevnog boravka klijenata i, općenito rečeno, efikasniju racionalizaciju uvjeta i sredstava od kojih uveliko zavisi kvalitetniji rad sa klijentima. Slabosti ovog modela su uglavnom povezani sa većim finansijskim izdacima (troškovi boravka klijenata iz udaljenijih mjesta).

Prednosti modela decentraliziranih centara su slabosti modela jedne centralne ustanove: veća pokrivenost svih područja (općina) kantona, bolje iskorišćavanje prostornih, kadrovskih i drugih preduvjeta za uspješan tretman trauma, više odgovara konceptu policentričnog razvoja grada i Kantona Sarajeva i slično. Slabosti drugog modela su prednosti prvog. Drugi model znatno smanjuje mogućnost stalnih kontakata i konstruktivne saradnje između stručnjaka istih i raznih profila, a praktično onemogućava nužno potrebne subspecijalnosti.

Koje je najbolje rješenje? Očito je da bi za grad Sarajevo i Sarajevski kanton najbolje odgovarao organizacijski model trauma-centara u kome bi bile **integrirane prednosti** oba modela. U takvom modelu bi se mogle realizirati obje potrebe: potreba za jednom **jedinstvenom**, centralnom visokostručnom institucijom i potreba za regionalnim (općinskim) trauma-centrima koji bi bili organski povezani sa centralnom ustanovom. U ovakvom organizacijskom konceptu trauma-centara moguće je očekivati i najpogodniju istraživačku, edukacionu, supervizijsku i subspecijaliziranu djelatnost trauma-centara. Kombinovani

model je i više prilagođen strukturama i načinima stručnog djelovanja evropske mreže trauma-centara. Transfer znanja i iskustava inozemnih eksperata bi bio, očito je, **djelotvorniji**. Obogaćivanje spoznaja i iskustava do kojih su došli inozemni eksperti našim iskustvima i spoznajama, posebno iskustvima sarajevskih psihijatara i psihologa, bi se odvijalo na prihvatljiviji i efikasniji način. Ishodi dobro koncipirane stručne suradnje bi bili vidljivi ne samo u **poboljšanju** praktičnog rada sa traumatiziranim osobama već i u napretku empirijskog i teorijskog istraživanja trauma i oporavka i u usavršavanju načina educiranja mlađeg kadra.

Traumatska područja

Stručnjaci za mentalno zdravlje ističu da savjetovaništa za psihološku pomoć i podršku i zdravstvene institucije posjećuju osobe različitog uzrasta, različitog pola i različitog obrazovnog i profesionalnog nivoa. Dolaze radi traženja psihološke pomoći i podrške u rješavanju njihovih osobnih traumatskih problema ili traumatskih poteškoća u obitelji. Najveći broj građana Sarajeva koji traže pomoć su osobe koje su u toku agresije **direktno traumatizirane**. To su očekivane posljedice onoga što su građani doživljavali u toku tih dana. U opsjednutom gradu, lišeni osnovnih uvjeta biološkog održanja, bili su skoro svakodnevno granatirani i gađani snajperskim mecima. Mnogi su bili svjedoci ubijanja i ranjavanja svojih najbližih, susjeda i drugih građana Sarajeva. Među njima se nalaze i oni koji su preživjeli strahotne fizičke i psihičke torture u koncentracionim logorima i drugim mučilištima, kao i oni koji su bili žrtve - učesnici u tzv. živom štitu ili pak koji su preživjeli užase seksualnog nasilja i zlostavljanja. U gradu i Kantonu Sarajevo, takođe, žive osobe koje su na više **načina traumatizirane**. Izgubili su jednog ili više članova svoje obitelji ili su, još uvijek, razdvojeni od njih. Psihološke probleme ispoljavaju i oni građani koji su ostali u životu, nisu ranjavani i svi iz uže obitelji su na okupu. Neki od njih ispoljavaju osjećanje gubitka stručnog ili profesionalnog identiteta ili, rjeđe, osjećanje gubitka materijalnih dobara.



Da li su ubice
i mučitelji
bezazlene
djece i
nevinh
žitelja
Sarajeva i
drugih grado-
va i sela
Bosne i
Hercegovine
**psihički
bolesni?**

Među njima ima duševnih bolesnika, ali "zdravih" je daleko više.
Svjesni su svojih "opravdanih razloga" i ishoda
svoga zločinackog čina.

Progonili su,
mučili i
ubijali nevine,
jer su tako
htjeli, a ne
zato što su
morali.



Psihološke poteškoće u procesu adaptacije u novim uvjetima života mogu biti izvor trauma i to ne samo kod izbjeglih i raseljenih i povratnika, već i kod domicilnog stanovništva. Traumatski događaji mogu biti posljedica osobnog ili obiteljskog nesnalaženja u oskudnijim uvjetima življenja, u uvjetima većih zahtjeva novih okolnosti, u nužnosti življenja u višeobiteljskim zajednicama, u procesima ranijih profesija i načina rada i slično. Psihološke posljedice agresije se zapažaju i u stavovima i ponašanju u odnosu na događaj **kvaliteta** sadašnjeg življenja i projekcije budućnosti. Stvarna ili percipirana neizvjesnost može biti vrlo snažni stresogeni faktor, a ona je, također, karakteristična crta ličnosti jednog broja građana Sarajeva.

Psihološku pomoć i podršku traže i osobe koje su **indirekto traumatizirane**. Pojedinci koji su radili i koji i sada rade sa direktno traumatiziranim osobama mogu doživljavati efekte “ko-traumatizacije”. Moguće je tvrditi da nisu “kotraumatizirani” samo oni koji profesionalno ili na neki drugi način kontaktiraju sa traumatiziranim osobama, već najveći broj građana Sarajevskog kantona, posebno grada Sarajeva, je bio emotivno potresen od jedne ili više tragičnih situacija. I sada, u momentima identifikacije žrtava zločina, građani Sarajevskog kantona, slično građanima drugih kantona, doživljavaju manje ili jače izražen emotivni stres.

Struktura i funkcija trauma-centara

Efektivno i efikasno funkcioniranje trauma-centara značajno zavisi od prikladnosti modela njihove unutrašnje organizacione strukture. Dobro koncipirana unutrašnja organizaciona struktura će omogućiti kvalitetan stručan rad raznih profila stručnjaka, njihovu punu saradnju i uzajamni respekt i, posebno, ostvarenje uvjeta za stalno usavršavanje zaposlenih. Fleksibilna i dinamična unutrašnja organizaciona struktura trauma-centara će, na najbolji način, ostvarivati bitan preduvjet svog **stručnog, znanstvenog i edukacionog rada**, ako svoje djelovanje prilagođava

raznovrsnim potrebama i očekivanjima klijenata i tokovima novih, teorijskih i praktičnih, spoznaja u područjima psihologije traumatizma kao i u područjima drugih disciplina važnih za dijagnozu i terapiju trauma.

U koncipiranju programa rada, izradi i realizaciji odgovarajućih projekata mora se uvijek polaziti od primarnih ciljeva trauma-centara. Konstrukti i programi djelovanja moraju sadržavati savremene spoznaje i najdjelotvornije tehnike **educiranja** profesionalnih i neprofesionalnih kadrova, metodološki dobro zasnovane projekte istraživanja i dobro stručno utemeljenu i, specifičnoj prirodi traume, prilagođenu superviziju. U odgovoru na pitanja kako ostvariti ove bazične ciljeve rada trauma-centara, moguće je krenuti raznovrsnim putevima. Koji je najbolji? Odgovor je lakonski: onaj koji najviše udovoljava zahtjevima suvremene edukacije, dostignućima teorijskih i empirijskih istraživanja i potrebama prilagođavanja specifičnostima različitih sredina.

Trauma-centri bi mogli nastaviti procese educiranja profesionalaca i neprofesionalaca u područjima traumatske psihologije. Određene vidove educiranja bi mogli samostalno realizirati, a druge samo uz punu participaciju članova Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta i odgovarajućih odsjeka Medicinskog fakulteta. U školskoj 1997/98. godini počinje sa radom specijalistički studij iz traumatske psihologije koji će omogućiti polaznicima (diplomiranim psiholozima, profesorima pedagogije i psihologije i liječnicima) usavršavanje i sticanje diplome "specijaliste traumatske psihologije". Ovaj, viši nivo edukacije iz područja traumatske psihologije, su organizirali Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Odsjek za kliničku psihologiju Univerziteta u Münchenu u saradnji sa UNICEF-om Bosne i Hercegovine. U okviru četiri naučna kolegija - traumatska psihologija, traume kod djece i mladih, osnovni psihoterapijski pristupi u tretmanu traume i evaluacija efekata tretmana, u trajanju od jedne godine, inozemni i bosanskohercegovački eksperti (psiholozi i psihijatri) će ih upoznati sa teorijskim i empirijskim spoznajama iz traumatske psihologije i osposobiti u primjeni psihoterapeutskih postupaka.

Ovo je samo jedan vid educiranja iz traumatske psihologije u kome bi jedna centralna ustanova specijalizirana za područje trauma mogla imati vrlo značajnu ulogu. U dobro koncipiranoj **organizacijskoj mreži trauma-centara** u Sarajevu bi mogli biti organizovani i drugi vidovi sticanja znanja i praktičnog osposobljavanja iz traumatske psihologije. Koja će forma educiranja (informaciona ili formativna) biti preferirana, uveliko zavisi od praktičnih potreba i kadrovskih potencijala. Za procese educiranja iz psihologije i psihijatrije traumatizma je bitno da ovaj proces bude **permanentan, sistematičan i jedinstven**. Stalni rad sa traumatiziranim osobama će stalno ukazivati na potrebu stalnog obrazovanja. U ranijim i sadašnjim uvjetima rada savjetovališta za psihološku pomoć i podršku egzistiraju dva pristupa u tretmanu traumatiziranih osoba - modularni koncept "debrifinga" i određene tehnike desenzivitacije. Upoznavanje i osposobljavanje u primjeni ova dva postupka, koja se uzajamno nadopunjuju, moguće je, takođe, ostvariti odgovarajućim sadržajima i metodama educiranja.

Potreba za naučnim, teorijskim i empirijskim, istraživanjima problematike traume je danas vrlo naglašena. Trauma-centri bi mogli značajno pomoći u **podsticanju, usmjeravanju i suučestvovanju** u realiziranju relevantnih istraživanja traume u Kantonu Sarajevo. Rezultati istraživanja bi doprinijeli boljem sagledavanju karaktera i smjera uticaja traumatizirajućih situacija u toku rata, karakterističnih vidova manifestiranja traumatskih doživljaja građana Sarajeva i psihoterapeutskih postupaka koji dovode do oporavka od traume.

Osnivanjem trauma-centara i supervizijska djelatnost bi bila kvalitetnija. Realno je očekivati da bi ona bila **prilagođenija** specifičnostima traume građana Sarajeva sadržanim u osobnim izvorima (genocidni karakter rata), u dosada manje poznatim vidovima manifestiranja i specifičnim reagiranjem traumatiziranih osoba i okoline na traumatu. Ako se tome doda i ono što je u stručnoj literaturi opisano kao komponente traumatskih situacija - kotraumatizacija, profesionalno sagorijevanje terapeuta i drugo - onda je moguće sa većim uvjerenjem tvrditi od kolike je važnosti visokostručna i prirodna traume prilagođena supervizija.

Osnivanjem mreže trauma-centara u Sarajevu moguće je očekivati bolju saradnju sa inozemnim ekspertima koji djeluju u sličnim zdravstvenim institucijama i koji imaju veća iskustva u tretmanu trauma karakterističnih za njihovu kulturu. U okviru ove saradnje naši eksperti za mentalno zdravlje bi **učili od drugih, ali bi i druge učili**. Naša iskustva i naše spoznaje su utemeljene na našoj tragediji i oni koji su je kao stručnjaci doživjeli, mogu je bolje sagledati i na najbolji način interpretirati i drugima objasniti.

Oporavak od traume i ljudska prava

Osnivanje mreže trauma-centara u Sarajevu bi bio značajan korak u boljoj zaštiti i unapređenju mentalnog zdravlja građana. Doprinijelo bi i razvoju teorije i prakse mlade naučne discipline - **psihologije traumatizma**. Šta u daljem razvoju mentalnog zdravlja u Sarajevu možemo očekivati od primjene bazičnih osnova i spoznaja psihologije traumatizma? Rezultati do kojih se došlo u praksi, u teškim danima života građana u opsjednutom Gradu, to reljefno pokazuju. U vrlo teškim uvjetima, učinjeno je mnogo.

Između dobrog funkcioniranja mreže trauma-centara i ostvarivanja ljudskih prava traumatiziranih osoba postoji uzajmni odnos. Uspješno djelovanje trauma-centara nedvosmisleno govori da se jedan važan segment ljudskih prava - pravo na mentalno zdravlje, ostvaruje. Oživotvorenje konvencija o ljudskim pravima nužno vodi rastu i narastanju trauma-centara, u kojima traumatizirane osobe mogu očekivati pogodne uvjete i kvalitetnu stručnu pomoć. Oporavak od traume koju definiramo kao jak i iznenadni događaj koji je iznad mogućnosti individue da se s njim suoči ili da ga savlada, je proces u kome prava pojedinca u okvirima mogućnosti i nadležnosti trauma-centara, mogu biti uspješno ostvarena. Moguće je pouzdanije dijagnosticirati **osobnu prirodu** determinanti traumatskih događaja (ličnost, okolina, sam traumatski događaj, postraumatska okolina) i bolje uvidjeti koliki je i kakav uticaj crta ličnosti traumatizirane osobe

na procjenu i procesiranje traumatskog iskustva. Moguće je, takođe, pouzdanije identifikovati i sistematičnije pratiti tokove emocionalnih, kognitivnih, konativnih i fizioloških stresnih reakcija i sigurnije predviđati proces posttraumatskog prilagođavanja.

Iz rečenog, očito je, proizilazi i opća psihosocijalna konstatacija: ostvarena **moćnost aktualiziranja** osobnih kognitivnih, emocionalnih i konativnih potencijala svakog pojedinca u psihološki i fizički pogodnim uvjetima, je bitan preduvjet ostvarivanja ljudskih prava. U kontekstu ovog općeg stava podrazumijeva se i pravo čovjeka na zaštitu, ako je ugroženo njegovo fizičko i mentalno zdravlje. Pravo traumatiziranih građana Sarajeva na najbolji oporavak od traume su **obaveze**, ali ne samo moralne već i druge, i pojedinaca i institucija i vlasti. Osnivanje trauma-centara je jedan od prioritarnih zadataka zdravog grada, a to Sarajevo može i treba biti.

K A T A L O G
Izdanja Instituta za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo

Dr Smail
Čekić,

**THE
AGGRESSION
ON BOSNIA
AND
GENOCIDE
AGAINST
BOSNIACS
1991.-1993.**



(englesko izdanje)

KM 30

(Sarajevo 1995.)

Institute for research of crimes against humanity and international law Sarajevo, Sarajevo 1995, 442 page.

(A historical review of the genocide against Bosniacs; Arming the Serb population; Dislocation of equipment and materiel, headquarters, units and institutions of JNA; Aggressor's military formations; Logistical organization of aggressor headquarters, units and institutions).

Jusuf Kadrić,

**BRČKO:
Genocid i
svjedočenja**



(bosansko i
englesko
izdanje),

KM 30

(Sarajevo 1998.)

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 1998, 363. str.

(Vojne pripreme zločina u Brčkom; Događaji do početka napada na Brčko; Pokušaji da se organizira odbrana; Oružani napad na Brčko; Sabirni centri; Tiha okupacija grada; Koncentracioni logor Luka; Stradanja u okupiranom Brčkom; Počinioci zločina; Najodgovorniji planeri i naredbodavci; Poznati izvršioци; Struktura stanovništva; Optužnica za genocid nad Bošnjacima protiv Gorana Jelisića i Ratka Češića).

ZBORNİK RADOVA

**GENOCID U BOSNI I
HERCEGOVINI 1991.-1995.**

(Sarajevo 1997.)

ZBORNİK RADOVA sa Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, Bon, 31. avgust - 4. septembar 1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Gesellschaft für bedrohte Völker - International, Göttingen, Human rights Group for Bosnia, Kuala Lumpur, Sarajevo 1997, 814 str.

(Agresija - ambijent genocida; Karakter zločina; Dokumentacija počinjenih zločina; Odnos međunarodne zajednice prema genocidu u Bosni i Hercegovini; Kodaifikacija počinjenih radnji i kažnjavanje zločina; Narodna tužba protiv B.B. Galija i J. Akašija; Presuda stalnog tribunala naroda od 11. decembra 1995. godine; Narodna tužba protiv Slobodana Miloševića).



KM 50

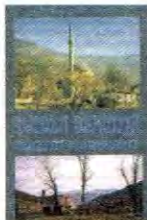
Dr Šemso Tucaković,

**ALADŽA DŽAMIJA
- UBIJENI MONUMENT**

(Sarajevo 1998.)

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 1998, 270 str.

(Foča na Drini; Simbol bošnjačke tradicije; Vrijeme i mjesto nastanka; Period prosperiteta; Sjedište Sandžaka; Aladža džamija - fočanski biser; Monument orijentalne kulture; Dobrotvor, Zadužbina Hasana Nazira (sina Jusufova); Legenda o nastanku džamije, Graditelji, Glavni majstor (Mimar-Baša) i izvodači, Remek djelo; Kulturocid).



KM 20

ZBORNİK
RADOVA

**ZLOČINI NAD
BOŠNJACIMA
U SREBRENICI
ZA VRIJEME
AGRESIJE NA
REPUBLIKU
BOSNU I
HERCEGOVINU
1991.-1995.**



KM 30

(Sarajevo 1998.)

ZBORNİK RADOVA, Edicija "SREBRENICA 1995.", Knjiga 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 1998, 470 str.

(Pokolj u Srebrenici jula 1995, Ponašanje međunarodne zajednice i njenih institucija prema zločinima u Srebrenici; Jevrejski odgovor na Srebrenicu; Korijeni psihološkog nasilja nad Srebreničanima, Prikaz nestalih lica u vrijeme okupacije Srebrenice 1995. godine; Medijski aspekt genocida nad Bošnjacima Srebrenice; Svjedočenja; Dokumenti).

**ZLOČINI NAD
BOŠNJACIMA
U SREBRENICI
ZA VRIJEME
AGRESIJE NA
REPUBLIKU
BOSNU I
HERCEGOVINU
1991.-1995,
Dokumenti i
svjedočenja I**

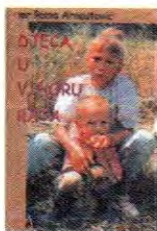


KM 30

(Sarajevo 1999.)

Edicija "SREBRENICA 1995.", Knjiga 2, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 1999., 652 str.

(Zločini u istočnoj Bosni 1993.; Demilitarizacija Srebrenice i Žepe - razoružavanje Bošnjaka; Početak agresorske ofanzive na Srebrenicu "zaštićenu zonu" UN-a; Holandski bataljon je predao civile agresoru; Stradanja civila, Tajni sastanak u Beogradu - 15. jula 1995; Masovna i pojedinačna likvidacija civila; Hemijsko oružje u službi genocida; Svjedočenja; Optužnica protiv generala Krstića; Optužnica i presuda Draženu Erdemoviću).



Mr Ramo Amautović,

DJECA U VIHORU RATA

(Sarajevo 2000.)

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2000, 410 str.

(Stradanja djece u ratu; Smrtno stradanje djece; ostali načini stradanja djece; Grafički prikaz stradanja bosansko-hercegovačke djece; Spašavanje djece; Agresija protiv Bosne i Hercegovine 1991./1995.; Zbrinjavanje djece; Predviđanja i kako dalje; Međunarodna regulativa ljudskih prava).

KM 30

Dr Muhamed Šestanović,

ZLOČINI NAD PSIHIČKIM INTEGRITETOM DJECE

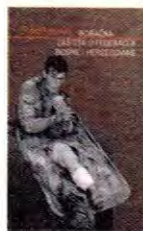
(Sarajevo 2000.)

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2000, 209 str.

(Psihička trauma - entitet psihičkog dezintegriteta; Teorijske i metodološke osnove istraživanja psihičke traume kod djece; Zločini nad psihičkim integritetom - Rezultati istraživanja; Zločini nad psihičkim integritetom - obim narušenosti; Posljedice zločina nad moralnim integritetom; Značaj istraživanja posljedica zločina - zaključci i preporuke).



KM 30



Fuad Purišević,

BORAČKA ZAŠTITA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

(bosansko i englesko izdanje),

(Sarajevo 2000.)

KM 30

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2000, 391 str.

(Historijat boračke zaštite; Savremeni sistemi boračke zaštite; Reguliranje prava boračke zaštite u Bosni i Hercegovini; Ostvarivanje i postupak ostvarivanja osnovnih prava porodica poginulih, umrlih i nestalih boraca, ratnih i mirnodopskih vojnih invalida i umrlih vojnih invalida; Prava boračke populacije od Drugog svjetskog rata do danas).



Prof. dr Smil Čekić,
Prof. mr Muharem Kreso,
Prof. dr Bećir Macić,

GENOCID U SREBRENICI "SIGURNOJ ZONI" UJEDINJENIH NACIJA, JULA 1995.

KM 30

(bosansko i englesko izdanje)

(Sarajevo 2000.)

Edicija "SREBRENICA 1995.", Knjiga 3, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2000, 532 str.

(Izvještaj o Srebrenici Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, od 15. novembra 1999; Nedostatak volje da se zaustavi agresija i spriječi genocid nad Bošnjacima; Kontekst događaja - okolnosti pod kojima su u Bosni i Hercegovini uvedene "sigurne zone" UN-a; "Sigurne zone" - uvođenje, definicija, politika; Primjena politike "sigurnih zona" (kontraverze i opstrukcije); Napad na Srebrenicu i upotreba zračne sile; Prikrivanje zločina; Ocjene i pouke genocida u Srebrenici; Karakter "sukoba" u Bosni i Hercegovini; Prilozi).

ZBORNİK RADOVA

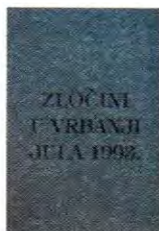
ZLOČINI U VRBANJI JULA 1993.

(bosansko i englesko izdanje)

(Sarajevo 2001.)

Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2001, 514 str.

(Bugojno - razvoj i prilike do agresije; Planiranje i učešće Republike Hrvatske u zločinima; Događaji koji su prethodili zločinima; Izvršenje zločina u Vrbani; Obim, oblici i karakteristike počinjenih zločina; Žrtve zločina; Odgovornost za zločine; Prilozi, Dokumenti, Svjedočenja).



KM 30



Eset Muračević,

UBIJENE I NESTALE ŽRTVE ZLOČINA U VOGOŠČI 1992.-1995.

(Sarajevo 2001.)

KM 30

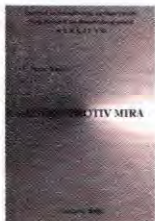
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2001, 385 str.

(Hapšenje civila; Logori, Masovne i pojedinačne likvidacije civila; Zločini Jovana Tintora; Stanje u logoru "Bunker"; Ubistva u "živom štitu"; Odgovornost za zločine dr Nikole Poplašena; Ubijeni i nestali; Mape i dokumentarne fotografije).

Dr Bećir
Macić,

**ZLOČINI
PROTIV
MIRA**

(Sarajevo
2001.)



KM 30

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Sarajevo 2001, 530 str.

(Opće određenje pojma "agresija";
Velikodržavni projekti; Podsticanje
na agresiju; Planiranje agresije;
Pripremanje agresije; Planovi za
izvršenje; Subjekti izvršenja;
Instrumenti izvršenja; Pomagači-
saučesnici izvršenja agresije;
Nedozvoljena sredstva i načini
borbe; Objekti agresije; Prilozi).

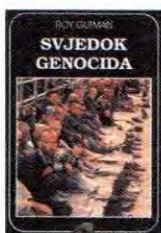
Roy Gutman,

SVJEDOK GENOCIDA

(Sarajevo 1995.)

Vijeće Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca Sarajevo u saradnji sa Udruženjem Muslimana za antigencidne aktivnosti "MAG" Sarajevo i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, biblioteka "POSEBNA IZDANJA", Sarajevo 1995, 280 str.

(Etničko čišćenje; Zatvorenici srpskog rata; "Poput Auschwitzta", Logor smrti, Gulag; Bosanska strava silovanja; Hrvatsko-muslimanski sukob; Sramota u Bosni; Bolnica na rubu opstanka; Neuslišane molbe; Logori u Bosni;



KM 30

Francuzi se pokušavaju opravdati za neaktivnost u Bosni; Ključna uloga Jugoslavije u napadu na Goražde).

Norman Cigar,

**GENOCID U BOSNI
Politika "etničkog čišćenja"**

(Sarajevo 1998.)

Bosanski kulturni centar Sarajevo (izdavač) i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo (suizdavač), Sarajevo 1998, 262 str.

(Genocid - Osnovni pojmovi; Historijski kontekst - Analitički alat ili ludačka košulja?; Pripremna faza - Popločavanje puta u genocid; Dileme odgovornosti - Jesu li Muslimani imali druge mogućnosti; Faze implementacije - Prepoznatljiv obrazac viktimizacije; Sindrom poricanja - Žrtve i posmatrači sa strane).



Norman Cigar

KM 30

ZBORNIK
RADOVA

**PJESNIKOV
STRAH OD
STVARNOSTI
(16 odgovora na
P. Handkeovo
ZIMSKO
PUTOVANJE
U SRBIJU),**

/priređio

Tilman Zülch/

(Sarajevo 1998.)

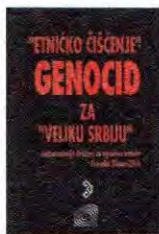
Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca Sarajevo i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, biblioteka POSEBNA IZDANJA, br 23, Sarajevo 1998, 105 str.

(Konačno razgovarajte sa žrtvama "Velike Srbije", gospodine Handke; Jahanje Balkanom; Pisac Peter i njegova pravda; Duhovno srozavanje politizirajućih poeta; Usamljeni tragač za istinom; Komentar o Handkeu; Tvrdoglavi misionar; Peter Handke u Frankfurtu).

ZBORNIK
RADOVA

**"ETNIČKO
ČIŠĆENJE"
- GENOCID
ZA
"VELIKU
SRBIJU"**

(Sarajevo
1996.)



KM 30

Dokumentacija Društva za ugrožene narode (priređio Tilman Zülch), Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo i Bosanski kulturni centar Sarajevo, Sarajevo januara 1996, 355 str.

("Etničko čišćenje": pozadina i motivi "etničkog čišćenja"; "Etničko čišćenje i međunarodno pravo"; "Etničko čišćenje" po regionima; Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Sandžak, Kosovo; Kako prevazići "etničko čišćenje"; Masovna silovanja u Bosni i Hercegovini; Nije građanski rat nego genocid; Ne kapitulirati pred nepravdom).

Norman Cigar,

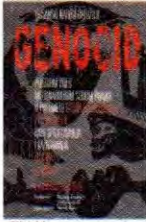
**ULOGA SRPSKIH
ORIJENTALISTA
U OPRAVDANJU
GENOCIDA NAD
MUSLIMANIMA
BALKANA
- THE ROLE OF
SERBIAN
ORIENTALISTS
IN JUSTIFICATION
OF GENOCIDE AGAINST MUSLIMS
OF THE BALKANS**

(dvojezično izdanje
- bosanski/engleski)

(Sarajevo 2000.)

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, i Bosanski kulturni centar Sarajevo, Sarajevo 2000, 139 str.

(Srpski orijentalisti osiguravaju naučnu podršku; Orijentalizam i nacionalizam - razvijanje simbioze; Utiranje puta za genocid; Muslimani kao egzistencijalna prijetnja svemu; Stalna prijetnja; Muslimanska zavjera protiv Srbije i Zapada; Upozoravajuća misija; Od analize do advokature - opravdanje genocida).



Boyle Francis
Antony,
**BOSANSKI
NAROD
OPTUŽUJE ZA
GENOCID:
Postupak pred
Međunarodnim
sudom pravde
u predmetu
Bosna i
Hercegovina protiv Srbije radi
sprječavanja i kažnjavanja zločina**

KM 30

(Sarajevo 2000.)

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Sarajevo 2000, 547 str.

(Odluka o podnošenju tužbe u vezi sa
primjenom Konvencije o sprječavanju
i kažnjavanju zločina genocida (Bosna
i Hercegovina protiv Jugoslavije -
Srbije i Crne Gore); Zahtjev o pokre-
tanju postupka; Zahtjev za izricanje
privremenih mjera zaštite koji je pod-
nijela Vlada Republike Bosne i
Hercegovine 29. marta 1993.; Javne
rasprave Sudskog vijeća).



KM 10

**DOKUMENTI
O GENOCIDU
U BOSNI I
HERCEGOVINI
1991.-1995.**

(Fotografije i faksimili)

(dvojezično izdanje:
bosanski/engleski)

(Sarajevo 1998.)

dvojezično izdanje: bosanski/engleski.
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo i Viktimološko društvo
Bosne i Hercegovine Sarajevo,
Sarajevo april 1998, 100 str.

(Masakri nad civilima; Koncentra-
cioni logori; Snajperska dejstva po
ulicama; Sarajevska groblja; Progoni sa
vjekovnih ognjišta; Kako preživjeti;
Uništavanje bolnica; Kulturocid;
Uništavanje sakralnih, privrednih,
stambenih i drugih objekata;
Srebrenica - Bošnjačka "gernika").

Dževad Sakić

**POČEĆI AGRESIJE NA BOSNU
I HERCEGOVINU,**

Izložba - *SVJEDOČENJA SA
EKRA NA*

(dvojezično izdanje:
bosanski/engleski)

(Sarajevo 1995.)

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo i RTV Bosne i Hercegovine,
Bonn 31.8. - 4.9. 1995.

(Okupacija Bosne i Hercegovine;
Žrtve genocida Arkanovih i drugih
snaga iz Srbije; Zločini u Bijeljini,
Višegradu, Foči, Kupresu, Mostaru,
Bosanskom Brodu, Sarajevu,
Čapljini ...; Pokušaj zauzimanja
Sarajeva; Progoni i masovna ubistva;
Uništavanje infrastrukturnih,
obrazovnih,
zdravstvenih,
vjerskih i
drugih
objekata).



**DOKUMENTI O ZLOČINIMA
KOJI TRAJU
(Srebrenica 1995.-1998.)**

- fotografije -

(dvojezično izdanje:
bosanski/engleski)

(Sarajevo 1998.)

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Sarajevo, juli 1998.

(Uvod; Deseti krug pakla kroz koji
su prošli Bošnjaci u Srebrenici;
Napokon, i nakon svega, komad hlje-
ba; Nepodnošljiva neizvjesnost za
svoje najbliže; Traganje za istinom o
sinovima i muževima).



KM 10

**DOKUMENTI
O ZLOČINIMA
U SREBRENICI**

(Fotografije i
faksimili)

(dvojezično izdanje:
bosanski/engleski)

(Sarajevo 1997.)

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Sarajevo 12. juli 1997, 56 str.

(Uvod; Fotografije; Mapa Srebrenice -
"zaštićene zone Ujedinjenih nacija";
Pisma generala Janvijea - generalu
Mladiću, 11. jula 1995; Obustava
vazdušnih udara nad Srebrenicom, 11.
jula 1995; Spisako nestalih civila koje
je 13. jula 1995. Holandski bataljon
predao agresoru i dr.).



KM 10

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj: 04-15-427/03, od 14.02.2003., knjiga "Nezaborav usjeklina genocida", je proizvod iz člana 18. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga na čiji se promet ne plaća porez na promet proizvoda.

